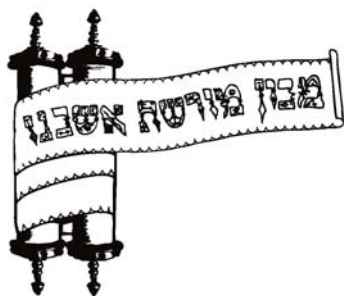

ירושתנו | ספר שנים עשר ה'תשפ"ג

ירושתנו

ה'תשפ"ג

ספר שנה
לתורתם של חכמי אשכנז
אורחותיהם ומנהגיהם, מסורות
וזכרונות, מחקרים וסקירות
כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תשפ"ג

ספר שנים עשר

מכון מורשת אשכנז
בני ברק תשפ"ג

ירושתנו

יוצא לאור ע"י מכון מורשת אשכנז

עורכים:

הרב שלמה יהודה ליב הופמן, מודיעין עילית

הרב יוסף שלמה מאיר, אלעד

חברי מערכת:

הרב בנימין שלמה המבורגר, בני ברק

פרופ. מאיר הילדסהיימר, בני ברק

הרב יהודה אהרן הלוי הורוויץ, ירושלים

הרב משה המבורגר, ירושלים

דוא"ל מערכת ירושתנו: yerushaseinu@gmail.com

כי שאר חיבורי רובא דרובא בלשון אשכנז הם כתובים, ומי יודע אם לא יאבדו וישתכחו בקרב שנים, אך ספר בלשוננו הקדושה משתמר, ויהיה לי לזכרון לדור אחרון.

רבי דוד צבי הופמן, הקדמת 'מלמד להועיל'

טיבו של "זכרון לדור אחרון" מהו?

לא יד ולא מצבה. "אין עושין נפשות לצדיקים", אלא "דבריהם הן הן זכרונם" (ירושלמי שקלים פ"ב ה"ה). מה פשרה של קביעה זו? מדוע אין עושין נפשות לצדיקים, ובמה דבריהם הם זכרונם? התשובה לכך נעוצה בהבנה כי דבריהם של צדיקים אינם לא יד ולא מצבה לדורות עברו, למשהו שנמוג ואיננו עוד, אלא משמעותם יפה באותה מידה לדור אחרון כפי שהיו יפים לשעתם. דבריהם של צדיקים המפעמים בקרבה של יהדות חיה, תוססת וקיימת, אין לך זכרון קולע מזה. יתר על כן, באמת אינם צריכים זכרון. הם עדיין איתנו. יד ומצבה שהן הנצחת העבר בלבד – שהן בקיומן מכריזות על הזכרון שהוא נחלת העבר בלבד – יש בהן משום עלבון צורב למשהו שהוא עדיין חי וקיים, ומשולים להצבת מצבה לאדם יקום והתהלך בחיך על משענתו.

מורשת אשכנז חיה וקיימת. היא מפעמת בקרבם של אלפים הצועדים לאורם של חכמי אשכנז שבכל הדורות, שוקדים על תורתם, הולכים במנהגם ולומדים מאורחותיהם.

כאשר ביקש אב שכול מרבי דוד צבי הופמן, בעל 'מלמד להועיל', להנציח את זכר בנו במצבת אבן, ייעצו הרדצ"ה, להנציח זכר בנו בעשיית מצוה, "ובזה יתקיים זכר בנו במצוה טובה שייעשו בעדו" (מלמד להועיל ח"ב סי' קלט).

הכרך הנוכחי של 'ירושתנו' מוקדש להעלאת זכרו הטהור של רבי דוד צבי הופמן, "רב רבנן של רבני אשכנז" (כפי שהכתירו תלמיד בית מדרשו, רבי יוסף אברהם וולף זצ"ל, בראש ספרו תורת הנפש), עם מלאות מאה שנים לפטירתו (י"ט במרחשון תרפ"ב), וברוח עצתו מתמקד הכרך בהנחלת הזכרון לדור אחרון, להעביר תורתם של גדולי וחכמי אשכנז שבכל הדורות לדור אחרון, אשר ילמד את תורתם ויצעד לאורם.

כמו בכל כרכי ירושתנו הקודמים, גם בכרך הנוכחי מועלים לזכר עולם תורתם ואורחותיהם של כמה וכמה מענקי אשכנז שכמעט נשתכחה תורתם ונעלם זכרם, ביניהם נוטל חלק בראש רבי דוד צבי הופמן, כי אף ששמו וזכרו ידועים ומפורסמים לבני דורנו, מכל מקום לא כל תורתו גלויה ומפורסמת. אם ידוע ומפורסם הוא כ'פוסק' ומבאר התורה, כלוחם בקולמוסו נגד הכופרים בתורת משה, מתגלה בכרך זה גם ה'למדן' ו'פייטן'.

למלא רצון צדיק, רואים אור בכרך זה הרבה מכתבי תורתו ופרי רוחו שעד היום לא שזפתם עין הדפוס, המגלים צדדים נוספים בתורתו של אדם גדול זה. כל זה לצד עיונים בתורתו ומבית מדרשו - כשאיפתו "יהיה לי לזכרון לדור אחרון".

מערכת ירושתנו

שנת תשפ"ג

לזכרון עולם בהיכל ה'

מורי חמי

רבי יואל הירשברגר זצ"ל

שמסר נפשו לשמירת התורה וללימודה בהתמדה רבה בתנאי חיים קשים ביותר. והמשיך את לימוד התורה של אבות משפחתו, צאצאי רבי יששכר בערמן פרנקל בעל 'מטה יששכר' ראש ישיבת פיורדא, ומתוך עשן חורבן השואה הקים משפחה ענפה ומפוארת של לומדי תורה, מדקדקי הלכה וממשיכי מסורת הדורות.

נולד בקארלסרוה שבדרום גרמניה בי"ד בשבט תרפ"ה
נפטר בבני ברק בערב פסח שחל בשבת תשפ"א ונקבר בהר
המנוחות בירושלים

רעייתו חמותי

מרת יענטא הירשברגר ע"ה

תלמידתו של ה'מכתב מאליהו', רבת מעשים במצוות שבין אדם למקום ובין אדם לחבירו, חכמת נשים בנתה ביתה, הנחילה לילדיה ונכדיה את הערכים שקיבלה מאבות משפחתה חכמי אשכנז וגדוליה רבי נתן אדלר בעל 'נתינה לגר' ורבי אשר אנשל שטרן אב"ד האמבורג, אותם ינקה מאביה החבר רבי אשר ב"ר מאיר יואלזון

נולדה בהאמבורג שבצפון גרמניה בט"ו בתמוז תרפ"ז
נפטרה בבני ברק בכ"ה בטבת תשע"ג ונקברה בהר המנוחות בירושלים

הונצחו על ידי חתנם

בנימין שלמה המבורגר
והמשפחה הרחבה

לכבוד הורי

אברהם מרדכי בן יהודה הכהן ואסתר שטרן
MR. MILTON ROGER STERN

חנה בת אליקים הכהן ומרים נוימן
MRS. ARLENE ESTHER STERN (NEE NEUMANN)

ולעילוי נשמת

יהודה בן פנחס הכהן ובתיה שטערן
מפפד"מ

MR. LEO STERN

אסתר בת מרדכי ורבקה רוזנטל
מפפד"מ

MRS. EDITH STERN (NEE ROSENAL)

אליקים בן מאיר אריה הכהן והינדל ניומן
מפיורדא

MR. ERNST NEUMANN

מרים בת פינחס וחנה שלוס
מהיילברון

MRS. ELFRIEDA (ELLEN) NEUMANN (NEE SCHLOSS)

כרך זה של ירושתנו מוקדש

לזכר ולעילוי נשמות

ר' צבי בן החבר ר' יצחק קאראָ ז"ל

אהב והוקיר רבנו ותלמידיהוון
ודרש שלום בין אדם לחבירו
נפטר כ"ב באדר תשס"ב

ורעייתו מרת קילא קאראָ ע"ה

אשת חיל עטרת בעלה
כנשר על גוזליו ירחף
נפטרה ב' בטבת תשע"ה

בת מורינו ר' אברהם שמואל בנימין הכהן דיאמנט דיין בהאמבורג
בן רבי נחום הכהן דיאמנט ורעייתו מרת קילא דיאמנט
בת רבי משה טוביה להמאן ורעייתו מרת שמחה להמאן
בת רשכבה"ג רבי משה סופר בעל ה'חתם סופר'

הוקדש ע"י בני משפחתם

DEDICATED TO THE ETERNAL MEMORY OF

HERMAN CARO

SON OF YITZCHAK CARO

WHO CHERISHED AND SUPPORTED

TORAH AND ALWAYS SOUGHT TO MAKE PEACE AMONG

HIS FELLOW PEOPLE

PASSED AWAY 22 ADAR 5762 (2002)

AND HIS WIFE

KATE CARO

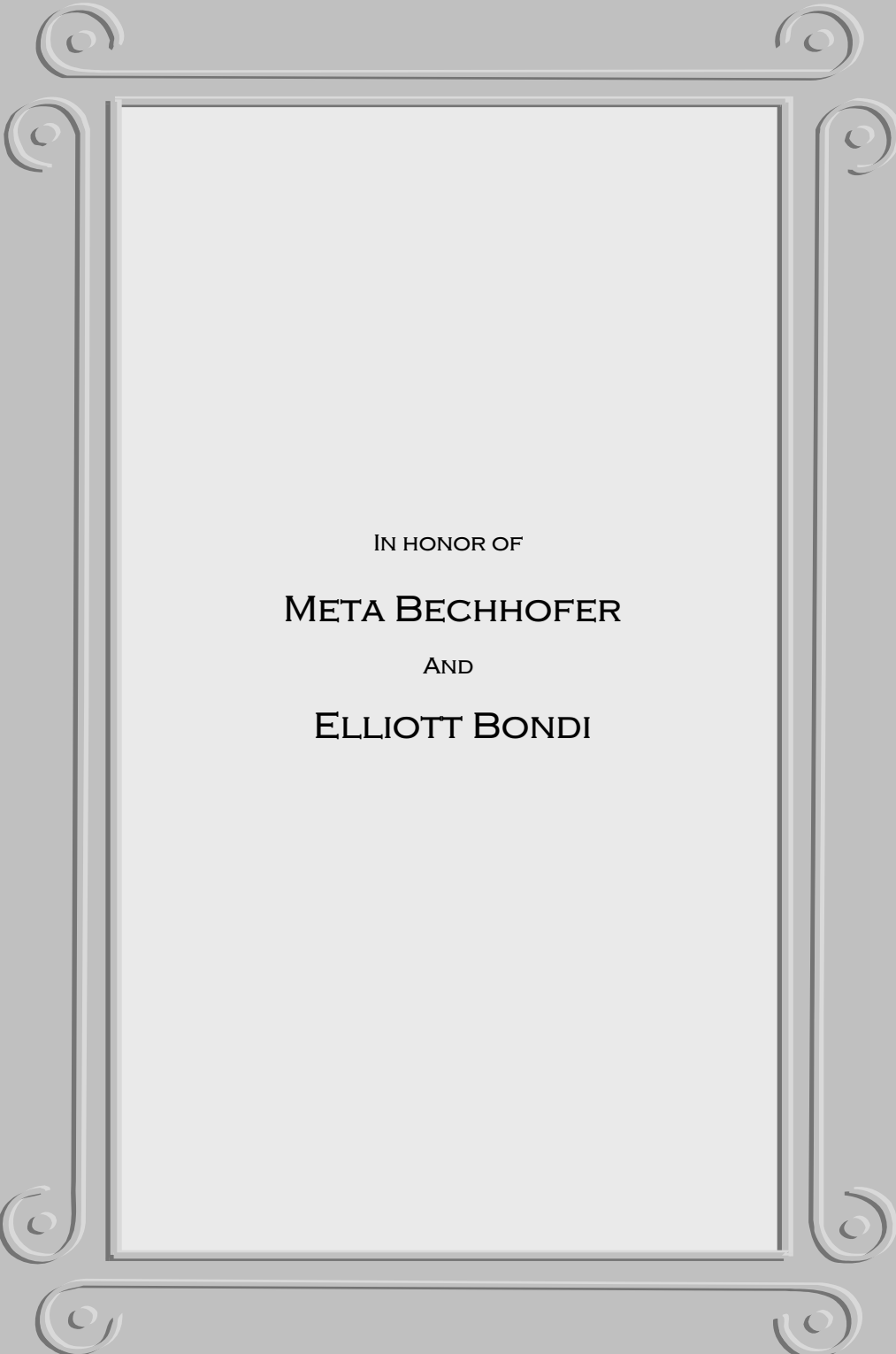
DAUGHTER OF RAV AVRAHAM SHMUEL BINYAMIN DIAMANT,

HAMBURG

SHE EXCELLED IN DEVOTION TO HER FAMILY

AND HELP TO OTHERS

PASSED AWAY 2 TEVET 5775 (2014)

IN HONOR OF
META BECHHOFFER
AND
ELLIOTT BONDI

תוכן עניינים

רבותינו שבאשכנז

תולדות רבי שלמה ב"ר שמואל מווירצבורג ותוספותיו על פירוש התפילה המיוחס לראב"ן / הרב יעקב ישראל סטל..... יז

קורותיהם של רבותינו הראשונים נלמדות עקב בצד אגודל מבין שיטי כתביהם וחיבורי בני דורם, אך איתרע מזלו של רבי שלמה ב"ר שמואל מווירצבורג, שזיהוי מוטעה הביא לקביעות שגויות, ומתוך כך גם לשיבוש תולדות חכמים אחרים. מאמר זה בוחן מחדש את תולדותיו ומעמיד את הפרטים על תיקונם. לצד תיקון זה מופיעות תוספותיו לפירוש התפילה, במהדורה חדשה ובהתקנה מושלמת.

בענין המפלת שליא / רבי אברהם טריר כ"ץ זצ"ל..... מט

אחד מחכמי ה'קלוז' בפרנקפורט דמיין, ממנו יצאה תורה ובו נתגדלו חכמי הדור, היה רבי אברהם טריר כ"ץ זצ"ל, ששימש אב בית דין ועמד לימין מרא דאתרא בעל 'הפלאה'. הד לתורת אותו קלוז עתיק יומין, תוך עמידה על שיטת הלימוד דשם, מתגלים במאמר זה בסוגיית 'המפלת שליא', כאשר מכח קושיא אחת מתיישבות כמה וכמה קושיות.

בענין המקדש במלוה / רבי שלמה זלמן טריר כ"ץ זצ"ל..... נה

כאביו רבי אברהם, אף רבי שלמה זלמן הכהן טריר שימש כאב"ד ור"מ בקלוז שבפפד"מ. הוא אשר חיבר וגישר בין שתי תקופות משמעותיות באשכנז – בין ימי תפארתה לתחילת חורבנה הרוחני. בין עמידתו במלחמתה של תורה עם גדולי דורו לבין, להבדיל, מלחמתו בחרב ובחנית עם מרשיעי דורו. בין לבין הרביץ תורה, ששריד ממנה מתפרסם בזה.

בני אהרן על מסכת עירובין / רבי אהרן פולד זצ"ל..... נט

מתורתו של רבי אהרן פולד, ששימש כדיין וראש ישיבה בפפד"מ, לא ידועה עד היום כי אם ספרו 'בית אהרן' קטן-הכמות, שלא הופיע מחדש מאז נדפס לפני למעלה ממאה ושלושים שנה. עתה נתמזל מזל ספרו למסכת עירובין, שהיה טמון עד כה, ופרסומו מבשר על הוצאת גם שאר כתביו לאור עולם בהידור.

קנין אגב בגזילה / רבי עזריאל הילדסהיימר זצ"ל..... קג

על מצודתו הפרושה של רבי עזריאל הילדסהיימר ניתן ללמוד מכך שאחד מאלו שבאו עמו תדיר במכתבי תורה היה רבי יהודה אהרן שאקהאבענואהן, חד מחכמי וילנא, שכמה ממכתביו כבר פורסמו בכתבי רע"ה הנדפסים. המכתב הנוכחי פותח בציטוט של כבוד של הפסוק "ובאת אל הכהנים... והגידו לך את דבר המשפט", ועוסק בענין 'קנין אגב בגזילה'. במענהו מדרין רע"ה ברכי הלימוד והחידוש.

שו"ת חידושים והגהות מלמד להועיל מכתב-יד / רבי דוד צבי הופמן זצ"ל..... קח

הרבה הספיק רבי דוד צבי הופמן להעלות על הכתב בימי חייו. קולמוסו אחוז היה תדיר בידו. תורתו התפרסמה בחייו ומעט לאחר פטירתו. אולם עדיין הרבה מכתביו ספונים וטמונים, תשובותיו וכן חידושיו ופולפולי אורייתא שלו - עליהם ועל דרכם הרחוב בהקדמתו ל'מלמד להועיל'. דוגמאות מהספונים וטמונים רואים כאן אור.

מגדל חננאל / הרב שניאור זלמן הופמן קלז
ש"ס וילנא" המשמש בסיס לכל מהדורות הש"ס בימינו מתהדר בפירושו רבינו חננאל בשולי הגליון בחלק ממסכתות הש"ס. עוד קודם להופעת ש"ס זה, הוציא לאור הגרד"צ הופמן את פירושו רבינו חננאל על מסכת מכות עם הערותיו. פי"ר"ח במסכת מכות שבהוצאת ווילנא כולל הגהותיו, מבוסס על מהדורת הרדצ"ה. במאמר זה מופיעות הגהות הרד"צ בשלמותן, כולל עיונים בדבריו ותוספות מכתב יד. ענין מיוחד יש בהתייחסות לשינויים שעשו מדפיסי ש"ס וילנא על דעתם, בגוף פירושו ר"ח.

בענין גרגר אחד פרט / רבי משה אויערבך זצ"ל קנה
רב פעלים היה רבי משה אויערבך זצ"ל. הוא מוכר יותר כמייסד החינוך התורני ביישוב החדש בארץ ישראל. אך פחות ידוע כמרבין תורה, וכמי ששימש בקודש בבית המדרש לרבנים בברלין. מכתבו לרבי יונה מרצבך, עוסק בדברי הירושלמי בפאה, ובסופו אנו למדים על חילוף מכתבים גם במסכת זבחים.

הגהות לשו"ת מלמד להועיל / רבי יונה מרצבך זצ"ל קנו
תלמיד מובהק היה רבי יונה מרצבך למורו ורבו הגרד"צ הופמן זצ"ל, ולא זוהו מתוך ידו עד רגעיו האחרונים של רבו. ממשמש היה תדיר בתורתו והופך בה. על עותק ספרו 'מלמד להועיל' ציין רבי יונה הגהות רבות, תיקונים והוספות, ציונים והערות. להגהות אלו מצורף כנספח מכתב מרגש אשר כתב רבי יונה כעשרה ימים לאחר פטירתו, בו הוא מבטא את החסרון הגדול בהסתלקות מורו ורבו.

שימוש בכלי זמר בבית הכנסת / רבי אליהו מונק זצ"ל קסח
שאלת שימוש בכלי זמר בבית הכנסת פרנסה דיון נרחב במשך הדורות. רבי אליהו מונק, ששימש כרב דק"ק עדת יראים בפריס, נדרש מאת הגר"י הרצוג זצ"ל לענין ההנהגה בקהילתו בנושא זה, וביאר את הנהוג בקהילתו על פי דברי מורו ורבו הגרד"צ הופמן זצ"ל באחת מתשובותיו הארוכות ב'מלמד להועיל'.

הלכה ותוספות

הערות ועיונים בשו"ת מלמד להועיל / הרב שמואל חיים דומב קעג
כ"דיינא ונחית לעומקא דדינא" דולה הגרש"ח דומב פנינים רבות מתוך תשובות 'מלמד להועיל', דרכי ההוראה וההנהגה, לצד הערות חשובות. מידיעותיו הגדולות הוא מרחיב ומעמיק מענין לענין.

בענין מילה וקיום מצוות בעכו"ם / הרב אלכסנדר אברהם יצחק הופמן קפח
שיעור שנמסר בהיכל בית המדרש לרבנים בברלין, ביום השנה המאה לפטירת זקנו הגרד"צ הופמן זצ"ל בעל 'מלמד להועיל', י"ט בחשוון תשפ"ב, ע"י נינו ונכדו. השיעור עסק בתשובה שכתב זקנו בנושא שעסקו בו רבים, ודנו בין השאר גם בתשובה זו שב'מלמד להועיל'.

שיעורי המידות במשנתם של חכמי אשכנז / הרב ראובן קצואר רא
שיעורי המידות שקבעו חז"ל היו עניין לענות בו בכל הדורות, כאשר ביקשו להתאימן למידות ומשקולות המוכרים באותו דור, בהם גדולי חכמי אשכנז כמו: הגידולי טהרה, הרב מווירצבורג, הערוך לנר (כולל בירור שיעור הגביעים שמעובונו הנמצאים בידי צאצאיו), הרש"ר הירש ועוד רבים. גם דעתו של הרד"צ הופמן זצ"ל מתלבנת ומתבררת במאמר זה.

כבוד התורה הפנימי / הרב יהודה מנחם שטראוס..... רכה
נצטוונו לפאר וליפות את המצוות בהן אנו עוסקים. מאמר זה עוסק ומגדיר מהו היופי הנדרש, ומה יש להעדיף כאשר עומדים לפנינו לבחירה יופי חיצוני, ובכך להדר את המצוה בעיני כל, לעומת יופי פנימי.

תקרב רינתי

מזמורים לדוד / רבי דוד צבי הופמן זצ"ל..... רלה
פן לא ידוע ומפתיע באישיותו של הרדצ"ה, היה משיכתו בקולמוס שירה ותפילה. לכבוד רבו או לעת מצוא - תפילת אשכבה, לכבוד סיום הש"ס, לסעודת חברה קדישא, לשמחת חתן וכלה. כל אלו נקבצו אחד לאחד, ומתפרסמים בזאת לראשונה.

מנהג הסליחות במדינת במברג ותענית השזיפים הנהוג בק"ק במברג / הרב יוסף פראגר רמט
מנהג עתיק שנשמר עד לימי הזעם בק"ק במברג: בערב ראש חודש אייר היה יום תענית ואמירת סליחות. מנהג עלום זה, כשכמעט ונשכח זכרו ואף מקורותיו דלים ביותר, נחקר לפרטיו ועל הנסיבות שהביאו לקביעתו, כמו גם מקור שמו הייחודי: 'תענית שזיפים'.

תורת אמן

קונטרס 'שער המנהגים' לבאר מנהגי ק"ק וורמיישא / רבי יעקב קאפיל הלוי במברגר זצ"ל ... רעא
רבי יעקב קאפיל הלוי במברגר, רבה של וורמיישא, שקד רבות לחקור ולחקוק את מנהגי קהילתו עתיקת היומין - שיש שייחסו את ייסודה עוד לימי הבית. קונטרס זה שנחשב לאבוד, מופיע בזה כלול בהדרו, כולל בסופו שני נספחות גם הם מכתב ידו של רי"ק במברגר: א. להוכיח שתלמוד ירושלמי נתפשט במדינת אשכנז קודם תלמוד בבלי; ב. נוסחת התפילה מק"ק ווארמס.

תקנות חברה קדישא דמעריב בזמנה דק"ק זולצבאך, תקל"א / ד"ר יוחאי בן-גדליה..... שו
בקהילות ישראל פעלו חברות שונות, ביניהן חברה שחבריה התחייבו להתפלל ערבית לאחר צאת הכוכבים גם בקיץ, למרות האתגר: בארצות הצפון הפער בין השקיעה לצאת הכוכבים גדול, בעיקר בקיץ. קיימות עדויות על קיומן של חברות דומות במספר קהילות באירופה. מן התקנות הייחודיות לחברה זו בזולצבאך עולה כי החברות לא שימשו רק לתפקיד המוגדר שלשמו התאגדו, אלא הן היוו מסגרת חברתית עם הווי מיוחד, שכלל סדרי לימוד, סעודה שנתית, ודאגה לחברים בשעת מצוקה.

בינת דורות

כתבי הרבנות של הג"ר יהונתן אייבשיץ מק"ק אה"ו / הרב יהודה אהרן הלוי הורוויץ..... שכא
כהונת הרבנות האחרונה של רבי יהונתן אייבשיץ היתה בשלוש הקהילות אלטונא, המבורג וונזבק, שבאשכנז. הוא כיהן בה ארבע עשרה שנה. לפנינו שני כתבי הרבנות שקיבל עם התמנותו, הראשונה מהמבורג לבדה והשנייה משלוש הקהילות גם יחד. לצידן חווה הכולל את כל התנאים המדוקדקים שעשה עמו הקהל. הכתבים גדושים במליצות המלמדות על ההערכה הרבה שרחשו לו בני דורו.

גאון פראנקפורט הנשכח: רבי אהרן פולד וקשריו עם ה'חתם סופר' / הרב משה המבורגר שלה
פרנקפורט דמיין, זכתה בימי תפארתה לענקי עולם שפיארו את בתי מדרשיה. אחד ומיוחד מהם, היה רבי
אהרן פולד בעל 'בית אהרן'. כהשלמה לדברי תורתו המתפרסמים במדור 'רבותינו שבאשכנז' בכרך זה,
מובאים בזה תולדות חייו, וקשריו עם יליד פפד"מ גם הוא - בעל 'חתם סופר'.

דו"ח על פטירת הרד"צ הופמן זצ"ל / בית המדרש לרבנים ברלין שסט
פטירתו של רבי דוד צבי הופמן לפני מאה שנה ושנה, זעזעה את העולם היהודי של אשכנז, שצמא היה
לדעת על פרטי מעמד אשכבתיה דרבי, כמו גם על תולדות חייו. את הדרישה הזאת מילא 'ביהמ"ד לרבנים'
בו הרביץ תורה במשך כמ"ד שנה, בשני דוחו"ת שפרסם שרק השני מהם הגיע לידניו ומתפרסם בזאת.

ישיבת פראנקפורט בתקופת הדמדומים / אברהם (אלכסנדר) ווייל שעה
המשבר הפנימי שפקד את יהדות אירופה בעת החדשה היה תוצאה ישירה של התדרדרות פנימית
בהשפעתה של התרבות המערבית. בארצות המערב, בעיקר בצרפת ובגרמניה, התקיימו הקהילות הראשונות
שספגו את נוקי ההשכלה והרפורמה. פראנקפורט שהיתה המרכז התורני החשוב ביותר בעולם היהודי
הגיעה כמעט עד שערי מוות רוחני אלמלא הפריחה בימי רש"ר הירש. מעט מאוד ידוע על צביונה הרוחני
של פראנקפורט בתקופת הדמדומים הזו, ולכן יש בנותן ענין להביא מידע על מאמצי הישרדות לימוד
התורה בעת ההיא, היא תקופת הרבנות של הגאון רבי שלמה זלמן טריר, מפרי עטו של אחד ש'שנה ופירש'.

רבי יואל הירשברגר וזכרונותיו מ'קהל עדת ישורון' בקארלסרוה / הרב בנימין שלמה המבורגר . שצח
בערב פסח תשפ"א נפטר רבי יואל הירשברגר זצ"ל, בגיל תשעים ושש. נולד בקארלסרוה בגרמניה,
שהצטיינה בקהילה חרדית נפרדת, 'קהל עדת ישורון'. בעקבות 'ליל הפרעות' נשלח יחד עם אחיו
לאנגליה ב'קינדר-טרנאספורט' הראשון. היה תלמידם של הג"ר אליהו הכהן מונק והג"ר יצחק בעק, וגם
התקרב אל האדמו"ר מפרימישלאן. התגורר עד לזקנתו בסטאמפורד-היל בצפון לונדון. כשריד לדור דעה
סיפר כל ימיו על נעוריו וקהילת מולדתו קארלסרוה, דברים שרשמו חתנו רבש"ה ונכדו ר' משה.

והמה בכתובים

עמודים: תיט - תלב

נוסחי התלמוד של אשכנז לעומת ספרד - הילכו שניים יחדיו? / הרב שמואל פרץ | צרור
הערות בענייני מסורת התורה האשכנזית / הרב אהרן גבאי | עוד מעט על חוגו של רבי
יוסף שטיינהרט / הרב מיכאל קוטק | חוטין - הערה בתרגום לעזי רש"י / הרב חיים
פרידלנדר

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י ובחו"ל / לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשפ"ג תלד

רבותינו שבאשכנז

דגם בית המדרש של ישיבת וורמיישא על שם גדול תלמידיה - רש"י

תולדות רבי שלמה ב"ר שמואל מווירצבורג ומהדורה חדשה לתוספותיו על פירוש התפילה המיוחס לראב"ן

ר' שלמה ב"ר שמואל מווירצבורג היה מחכמי אשכנז, ופעל במחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה. אך זיהוי מוטעה של חיבוריו וכתבותיו הביא לקביעת זמנו, מקומו ופרטים ביוגרפיים אחרים באופן שגוי ומשובש, וגם גרם לשיבוש תולדותיהם של חכמים אחרים. מאמר זה בא לבחון מחדש את פרטי תולדותיו ולהעמידם על תיקונם.

א. תוספותיו

כתביו הוודאיים של ר' שלמה ב"ר שמואל – להלן: רשב"ש – מווירצבורג אינם כוללים חיבורים של ממש אלא רק הגהות ותוספות לחיבורי קודמיו, אם כי תוספות אלו יש בהן כדי לפרנס חיבור בפני עצמו. יודעים לנו שלושה חיבורים בהם הוא כתב את תוספותיו והגהותיו: (א) פירוש התפילה המיוחס לראב"ן; (ב) פירוש רש"י על המקרא; (ג) פירושי המקרא של רבינו יהודה החסיד.

תוספותיו לפירוש התפילה המיוחס לראב"ן הגיעו לידינו בכמה כתבייד, המשלימים זה את זה, וכפי שיתברר בהמשך, אבל תוספותיו לפירוש רש"י על המקרא הגיעו לידינו בעצם כתב ידו של רשב"ש מווירצבורג. בשנת ד'תתקצג (1233) הוא העתיק את פירוש רש"י למקרא, ושילב בתוכן מאות תוספות, ארוכות וקצרות, בהם "טעמים ומדרשים שאינם מיסודו"¹... ועין לא ראתה זולתם"², וכתבייד מפואר זה, שמור כיום במינכן, ספריית מדינת בווריה Cod. hebr. 5.³ שמו ומקום פעילותו של בעל התוספות בכת"י מינכן 5 מפורשים בקולופון כתבהיד: "אני שלמה ברבי שמואל ממדינת וירצבורק כתבתי אילו פירושים של עשרים וארבעה ספרים... בשנת ארבעת אלפים ותשע מאות ותשעים ושלושה לבריאת העולם..."⁴, לעומת זאת, בתוספות

* פרופ' שמחה עמנואל קרא את המאמר טרם פרסומו, הצילני מכמה אידיוקים והעירני על כמה פרטים, אותם הבאתי בשמו. תודתי נתונה לו גם כאן.

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים שנעשה בהם שימוש מופיעה בסוף המאמר.

1 כלומר, שאינן מפירושו (=יסודו) של רש"י.

2 לשונו של ר' שלמה ב"ר שמואל מווירצבורג בקולופון שבסוף העתקתו לפירוש רש"י על התורה, כת"י מינכן 5, א, דף 170א.

3 מספרו במכון לתצלומי כתבייד עבריים שע"י הספרייה הלאומית בירושלים: F2525-F2526. מהדורה ראשונית מתוספותיו לפירוש רש"י על התורה, על כמה פרשיות בלבד, הוצאתי לאור זה עתה: תוספות רבינו שלמה ב"ר שמואל מווירצבורג על פירוש רש"י לתורה: פרשיות בראשית-תולדות, ירושלים תשפג.

בתוספות רשב"ש מווירצבורג לפירושי המקרא של ר' יהודה החסיד, לא אעסוק בפרוטרוט, כי בסך הכל מדובר בקטע אחד בלבד, והוא נידון להלן, סוף הערה 27.

4 כת"י מינכן 5, ב, דף 256א.

לפירוש התפילה נתפרש רק שמו של הכותב ללא מקום מגוריו: "שלמה בר' שמואל", ולעתים שמו הפרטי בלבד: "שלמה"⁵, אך עם כל זאת ברור, שמדובר באותו חכם שכתב את התוספות לפירוש רש"י.

נתוניהן של התוספות לפירוש רש"י והתוספות לפירוש התפילה מלמדים, ששתיהן נכתבו בידי חכם בעל שם זהה (ר' שלמה ב"ר שמואל) שפעל באותו מקום (גרמניה)⁶ ובאותו זמן (המחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה)⁷, אשר היה קשור במדה מסוימת לבית מדרשם של חסידי אשכנז⁸, ועשה שימוש בתורתם הרמזית-דרשנית⁹ ובתורת הסוד שלהם¹⁰, וגם

5 התייחסתי, כאן ולהלן, אך ורק לתוספותיו הניתנות לזיהוי, שאין ספק שכמה וכמה מתוספותיו שוקעו לחלוטין בפירוש התפילה, בעקבות השמטת פרטיהן המזוהים ("תוספת, שלמה" וכדומה).

6 בתוספות לפירוש רש"י מפורש, כאמור, מקומו של הכותב: העיר ווירצבורג (עי' לעיל, ליד הערה 4), ואין ספק שגם בעל התוספות לפירוש התפילה פעל בגרמניה, כפי שיתברר להלן.

7 ראה על כך להלן, תת-פרק ב.

8 בנוגע לקשרי מחבר התוספות על פירוש התפילה עם בית מדרשם של חסידי אשכנז, עי' להלן, תת-פרק ב, וזיקה זו מצויה גם בתוספות לפירוש רש"י, במדה מצומצמת, שכן תוספות אלו מיוסדות ברובן על מדרשי חז"ל ופרשני המקרא הקדומים, אך עם כל זאת, מבצבצת זיקה זו מהן בכמה מקומות. בנוסף להבאת עניינים מתורת חסידי אשכנז (עי' להלן, הערות 9-10), גם נזכרו בתוספות אלו שלושה חכמים בעלי זיקה לחוג חסידי אשכנז: (א) "אש"ל", הוא ר' אברהם ב"ר שמואל החסיד משפיירא, אחיו של ר' יהודה החסיד (ראה עליו: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 362-363; שהם-שטיינר, משפייר לרגנסבורג [להלן, הערה 36], עמ' 156-159). (ב) "יבק"ם", הוא כנראה ר' יהודה בן קלונימוס ממגנצא או משפיירא, אביו או רבו של ר' אלעזר מוורמייזא, ה'רוקח' (השערה מסתברת זו הציע לפני ידידי הרב לוי יצחק חריטן, ותודתי נתונה לו). (ג) ר' ברוך ממגנצא, שהתכתב בענייני הלכה עם ר' יהודה החסיד (עי' אורבך, בעלי התוספות, עמ' 426). וכל זאת בשעה שחוג מאזכורים מעטים לקצת פייטנים או פרשני מקרא קדומים (כרב סעדיה גאון, דונש, ר' יוסף קרא, ר' שמעיה, רשב"ם, ועוד), כמעט לא נזכרו בתוספות אלו חכמים מתקופת הראשונים!

והנה שלושת הקטעים מתורת החכמים הנזכרים:

א. כת"י מינכן 5, א, דף 179א, עמודות ב-ג (על שופטים ד כב: "וַיִּתְּצָא יָעַל לְקַרְאָתוֹ וַתֵּאמֶר לוֹ: לֵךְ וְאָרְאָךְ אֶת הָאִישׁ אֲשֶׁר אָתָּה מְבַקֵּשׁ"): לך ואראך: לפי העניין היה לו לומר: 'בוא ואראך', אלא לפי שאין לאשה ללכת לפני האיש, אמרה לו: לך אתה לפני ואנכי אחריך, ואראך. אש"ל.

ב. כת"י מינכן 5, א, דף 179ב, עמודה א (על שופטים ה ב: "בְּפָרֹעַ פָּרְעוֹת בְּיִשְׂרָאֵל, בְּהַתְּנַבֵּץ עִם, בְּרָכוּ יְיָ"): דבר אחר: בפרוע פרעות בישראל: כשרבו חסידים להתנדב להיות נזירים ולגדל פרע. יבק"ם.

ג. כת"י מינכן 5, ב, דף 186ב, עמודה א (על איוב ו ב: "לוֹ שְׁקוּל יִשְׁקַל בְּעֵשִׂי"): לו שקל ישקל כעשי: כל כעס של איוב כתוב בשי"ן, מפני שכל כעסו לא היה אלא על עש, והוא תולעת המצערתו ואוכל את בשרו. כך פירש הרב רבי ברוך ממגנצא ז"ל.

לשני הקטעים הראשונים לא מצאתי מקור או מקבילה, אך הפירוש הדרשני שבקטע השלישי ידוע (שלא בשם ר' ברוך ממגנצא) מחיבור דרשני מבית מדרשם של חסידי אשכנז, וממנו בלבד! ראה: סודי חומש וש"א, איוב ו ב, מהדורות, ירושלים תשס"ט, עמ' קיד. חשוב גם לציין, שהקטע השלישי הוא המובאה היחידה מפרשנות המקרא ששרדה מתורתו של ר' ברוך ממגנצא. השווה: ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 104 הערה 1.

9 בנוגע לתוספות לפירוש התפילה, ראה לדוגמא, להלן תת-פרק ה, סעיף [ה], ד"ה 'ארומך אלוהי המלך', וד"ה 'למה לא נאמר נו"ך'. וגם בתוספות לפירוש רש"י מופיעות, פה ושם, קטעים רמזיים-דרשניים הנובעים מבית מדרשם של חסידי אשכנז, כמו: "אילה שלוחה הנותן, ראשי אותיות רמוז אשה. מכאן רמז לברורה שבאה

השתמש באותם מטבעות לשון בלתי שגרתיות¹¹. כל זאת מלמד, שהתוספות לפירוש רש"י והתוספות לפירוש התפילה יצאו מתחת ידי אותו כותב, הוא ר' שלמה ב"ר שמואל מווירצבורג, ונוצרה אפוא האפשרות לעיין בכתיבותיו הוודאיות ולהסיק משם על תולדותיו ופעלו.

משבט נפתלי" (כת"י מינכן 5, א, דף 42ב, עמודה ב), רמו שמקורו בחיבוריהם של חסידי אשכנז (ראה לדוגמא: פירוש הרוקח על התורה, א, פרשת ויצא, מהדרות הרב י' קלוגמן, בניברק תשלט, עמ' רכח; שם, פרשת ויחי, עמ' שיט). במיוחד יש לציין את החטיבה הרחבה של פרפראות וגימטריאות על מגילת רות שבסגנונם של חסידי אשכנז, שנוספה בסוף פירוש רש"י למגילת רות (כת"י מינכן 5, דפים 124ב, עמודה ב - 125א, עמודה ב). חטיבה זו פותחת בהודעה: "אלו הן הטעמים טובים לפה וללב נעימים / ועריבים הם כמעטעמים / דברים חקוקים ורשומים / חמומים לגוף כאש פחמים / ובעט ברזל חקוקים לתמימים / הלא גלויים הם ולא סתומים / והמשכיל בהם יאריך ימים" (דף 124ב, עמודה ב), והיא נדפסה מכתב-היד שלנו עלידי הרב מ"ד צ'צ'יק, 'עניני עשרת הדברות וטעמי רות', משלחן מלכים, ד (תשסו), עמ' יב-יד.

10 על תורת הסוד של חסידות אשכנז ששוקעה בתוספות לפירוש התפילה, ראה למשל להלן, תתפרק ה, סעיף [ה], ד"ה 'אך שלא לפרסם'; סעיף [ו], ד"ה 'ומדרש אגדה', ועוד הרבה. גם בתוספות לפירוש רש"י נקלטו כמה קטעים מתורת הסוד שלהם, כמו: 'ועוד מדרשו: וצלם אנפוחי אישתני: דמות פניו שלמעלה המצוייר בוילון נשתנה כמו כן' (כת"י מינכן 5, ב, דף 211א, עמודה ב, על דניאל ג ט). ויסוד זה הוא מתורת הסוד של חסידי אשכנז, ראה: ספר גימטריאות לרבינו יהודה החסיד, ב, מילואים, מאמר מה, מהדרות, ירושלים תשסה, עמ' תתג-תתעו. ויש קטעים נוספים מתורת הסוד של חסידי אשכנז שהובאו בתוספות לפירוש רש"י, כמו: כת"י מינכן 5, א, דף 30א, עמודה ג.

11 ארשום כמה ביטויים ומטבעות לשון בלתי שכיחים המופיעים גם בתוספות לפירוש התפילה וגם בתוספות לפירוש רש"י: (א) "עז נאמן" - ראה תוספות לפירוש התפילה, להלן תתפרק ה, סעיף [ז]; תוספות לפירוש רש"י, כת"י מינכן 5, דף 199א, עמודה ג; ודף 210ב, עמודה א. (ב) "פה קדוש" בנוגע לר' אלעזר בירבי קליר - ראה תוספות לפירוש התפילה, להלן תתפרק ה, סעיף [ה], ד"ה 'אך שלא לפרסם'; תוספות לפירוש רש"י, כת"י מינכן 5, א, דף 157א, עמודה ב: "וזהו שיסד הקליר פה קדוש: למילה פיק וכלפי מעלה זרק". (ג) "אני המעתיק" - ראה תוספות לפירוש התפילה, להלן תתפרק ה, סעיף [ז]; "כך קיבלתי אני המעתיק, שלמה בר' שמואל"; תוספות לפירוש רש"י, כת"י מינכן 5, א, דף 200א, עמודה ב: "ואני המעתיק מצאתי כתוב, על שהניחו לאבשלום לבוא על פלגשי אביו ולא מיחו בידו... תוס'פת"; שם, דף 160ב, עמודה ב: "הפרשן, רבינו שלמה זצ"ל, התחיל באגדה וכתב מקצתה, ואני המעתיק מצאתיה כתובה כולה והעתקתיה בכאן כמו שתראה אותה כתובה לפניך". ביטויים אלו מצויים גם בחיבורים אחרים, אך ריכוזם בתוספות לפירוש התפילה - שכל כולן תשעה קטעים בלבד - המופיעים גם בתוספות לפירוש רש"י, הוא חזוק משמעותי לקביעתי ששתי התוספות יצאו מידי אותו חכם.

לרשימת ביטויים זו אין להוסיף את השימוש בכינוי "המורה", המופיע גם בתוספות לפירוש התפילה (להלן תתפרק ה, סעיף [א]): "כאשר פירשתי, כך קבלתי, שלמה בר' שמואל, נחזור לדברי המורה" וגם בתוספות לפירוש רש"י (כת"י מינכן 5, א, דף 15ב, עמודות א-ב: "ורבי יוסף קרא ז"ל מפרש בעינין אחר... והודה המורה לדבריו"), המתייחס למחבר הספר שבו נכתבו התוספות (כאן הוא ראב"ן בפירוש המיוחס לו, וכאן - רש"י בפירושו למקרא), כי הקטע המדובר מתוספות לפירוש רש"י אינו לשונו של רשב"ש מווירצבורג, שהוא כבר הופיע בעותק הפירוש ממנו הוא העתיק (השווה להלן, הערה 18), כמוכח מהופעתו בכתביד אחרים של פירוש רש"י ופרשנות מקראית אחרת. ראה: א' ברלינר, פליטת סופרים: כולל פירושי פשטנים קדמונים על פסוקי תורה שונים [...]. העתקתים מכתבי ידות שונות וקבצתים להיות אחד, מאינן תרלב, עמ' 13; כת"י פריס, הספרייה הלאומית 157. hebr. (מתכ"י: F4144), דף 19ב; כת"י פרנקפורט דמיין, ספריית האוניברסיטה Oct. 133. (מתכ"י: F25932), דף 163א-ב. למקורות אלו העירני פרופ' שמחה עמנואל.

אמנם מצב השתמרותן של התוספות על פירוש התפילה שונה משמעותית מאלו שעל פירוש רש"י. פירוש התפילה המיוחס לר' אליעזר ב"ר נתן, ראב"ן, מגדולי אשכנז בדורו (מגנצא; ד'תת-תתקל, 1090-1170)¹², עבר עריכות רבות ושונות. כמה כתבייד מוסרים את הפירוש המקורי, עד כמה שניתן לאבחן זאת¹³, אבל כתבייד אחרים מחזיקים נוסחים מעובדים של הפירוש, שבשלב שני שולבו בהם תוספות והגהות (מהן החתומות במפורש: תוספת, או: תוס'; ת'¹⁴), שכתבו חכמים שונים בזמנים שונים, שאחד מהם הוא רשב"ש מווירצבורג, ותוספות אלו הן החשובות לענייננו. העריכה המורחבת של הפירוש המיוחס לראב"ן, המחזיקה את תוספותיהן והגהותיהן של רשב"ש וחכמים נוספים, מצויה בכמה כתבייד, שאינם שלמים וגם אינם זהים בהיקפם. כמה מהם מרובים בטעויות העתקה ובהשמטה שיטתית לסימני התיחום של התוספות ('תוספת' וכדומה) וללשונותיהם האישיים של כותבי התוספות¹⁵, דבר המונע את זיהוי התוספות וכותביהן. אך גם כתבייד המדויקים יותר, שהקפידו לשמור על סימני התיחום של התוספות ועל לשונות כותביהן, אינם מחזיקים את כל התוספות, שיש מהן המופיעות רק בחלק מכתבייד. למרבה הצער, גם כשנדפסו אותן תוספות איתרע מזלן, והן נדפסו בעיקר מתוך כתבייד הגרועים, עד שלא ניתן לסמוך על הנוסח הנדפס¹⁶. לשם כך פניתי וההדרתי מחדש את תוספותיו של רשב"ש מווירצבורג על-פי כל כתבייד, ולמהדורה זו הוקדש תדהפק האחרון של המאמר¹⁷, ומעתה ניתן לעיין בהן בבטחה ולהסיק מהן את הדרוש. לעומת מצב השתמרותן הבעייתי של תוספות רשב"ש מווירצבורג לפירוש התפילה, הרי שתוספותיו לפירוש רש"י אין בהן סרך פקפוק וחסרון, שכאמור, הן לא הגיעו אלינו בתיווכם של סופרים-מעתיקים משבשים ומקצרים אלא בעצם כתביידו של בעל התוספות. אמנם מאידך, תועלתן של התוספות לפירוש רש"י מועטה לתולדות המחבר מאשר תוספותיו לפירוש התפילה. כל מאות הקטעים שהוסיף רשב"ש מווירצבורג בפירוש רש"י¹⁸, מבוססים בעיקר על מדרשי חז"ל ופרשני המקרא הקדומים, בתוספת נופך, ולא נזכרו בהן אלא חכמים מעטים מבני הדורות המאוחרים יותר, ובלא ציון זיקתם לבעל התוספות¹⁹, לעומת זאת, תוספותיו המעטות

12 ראה עליו: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 179-184.

13 עי' להלן, הערה 62.

14 עי' להלן, תת'פרק ד, סעיף 1.

15 גישת טישטוש סגנונו האישי של המחבר מוכרת היטב בתרבות הכתיבה וההעתקה האשכנזית, ולא רק בנוגע להגהות ותוספות. ראה מאמרו המאלף של ש' עמנואל, 'מגוף ראשון לגוף שלישי: פרק בתרבות הכתיבה באשכנז בימי הביניים', תרביץ, פא (תשעג), עמ' 431-457.

16 לכל העניין עד כאן, עי' להלן, תת'פרק ד, סעיף 1.

17 להלן, תת'פרק ה.

18 כמעט כל הקטעים שנוספו בפירוש רש"י הם מאת רשב"ש מווירצבורג, חוץ ממעט תוספות המביאות מתורת ר' שמעיה תלמיד רש"י או מפירושי ר' יוסף קרא, שאותן או חלקן מצא רשב"ש בעותק פירוש רש"י ממנו העתיק. והעניין יתברר, בעזר האל, במבואי למהדורה השלמה של תוספות רשב"ש על פירוש רש"י שאני מכין.

19 ראה לעיל, הערה 8.

לפירוש התפילה – תשע תוספות בלבד!²⁰ – עשירות במידע הנוגע לזמנו של כותבן, זיקתו ויחסיו עם חכמים אחרים ופרטים נוספים.

ב. זמנו, רבותיו וזיקתו לחכמים אחרים ולחסידי אשכנז

שנת לידתו של רשב"ש מווירצבורג אינה ידועה, אך נראה לשער שהיא אינה מאוחרת מסביבות השנים ד'תתקסג-תתקסח (1203-1208), שכן כאמור, בשנת ד'תתקצג (1233) הוא נשכר כסופר מומחה להעתיק את פירוש רש"י (ופרשנים נוספים) לתנ"כ שבכתביד מינכן²¹, 5 מלאכה גדולה ומורכבת שבוודאי ניתנה רק לסופר מקצועי, ומלאכת העתקה זו אכן נתבצעה על ידו במיומנות ובדייקנות רבה. אגב הוספת מאות רבות של קטעי מדרש ואגדה, המלמדים על רחבות אופקיו התורניים. מסתבר אפוא, שבאותו זמן היה כבן עשרים וחמש או שלושים שנה, לכל הפחות.²²

אפשר כמובן לטעון, שרשב"ש מווירצבורג העתיק את כתביד מינכן 5 בשנות העמידה, ולהקדים את לידתו בעשרים או שלושים שנה. אך השערתו שהוא נולד סביבות ד'תתקסג-תתקסח מסתברת גם מכך, שכפי הנראה הוא לא פגש מימיו את רבינו יהודה החסיד, ראשם ורבם של חסידי אשכנז²³, הגם שהעריצו מאוד²⁴, ואף נסע ממקומו לרגנסבורג, עירו של החסיד, כדי ללמוד את תורת הסוד של חסידי אשכנז²⁵. כי אם רשב"ש מווירצבורג נולד סביבות ד'תתקסג-תתקסח, הוא היה צעיר למדי בשנת פטירתו של ר' יהודה החסיד (ד'תתקצו, 1217), כבן חמש עשרה שנה בלבד, לכל היותר, ובוודאי שלא היתה באפשרותו להתוודע אליו.

20 ע"י להלן, תתפרק ה. ועדיין לא נתברר, מדוע כל קטעי תוספות אלו הם בתפילת שחרית דווקא, ובמיוחד בפסוקי דמרה (הערת פרופ' שמחה עמנואל).

21 ע"י לעיל, ליד הערה 4.

22 ואם כי מצאנו מעתיקים צעירים למדי, בשנות העשרה לחייהם (הצעיר מכולם – בן שנים עשרה שנה בלבד!), עדיין רוב העתקותיהם היו לשימוש עצמי וגם אלו שהועתקו לאחרים אינם כה מקיפים (ראה על כך: מ' ריגלר, הקולופון בכתביד עבריים מימי הביניים כמקור היסטורי, ע"ד, ירושלים תשנה, עמ' 217-223). משמע, שלא במהרה שכרו מעתיקים צעירים למלאכת העתקה, ובוודאי שלא למלאכת העתקה רחבה ככתביד מינכן 5, המחזיק כ-470 דפים גדולים וצפופים (אם כי חלק קטן ממנו הועתק בידי סופר אחר). לזאת יש להוסיף, את התוספות ששולבו בכת"י מינכן 5 המלמדים על בגרותו של המעתיק.

23 אין כל תיעוד ודאי להיכרות רשב"ש מווירצבורג עם ר' יהודה החסיד, וכפי הנראה הדבר גם אינו אפשרי כרונולוגית, שכן רבותיו הישירים של רשב"ש מווירצבורג היו תלמידי ר' יהודה החסיד או בני דורם (ע"י להלן, ליד הערות 28-29), משמע שהיה צעיר מכדי להכיר את ר' יהודה החסיד עצמו. ונמצא אפוא, שהמשפט "שאלתי אני שלמה" המופיע בקובץ פירושי התורה שרש"י זלטמן בן ר' יהודה החסיד מפי אביו (פירושי ר' יהודה החסיד, במדבר טז א, עמ' 177), לא יצא מקולמוסו של רשב"ש מווירצבורג (הגם שתוספת אחרת ממנו מופיעה במקום אחר בפירוש, ע"י להלן, סוף הערה 27), גם אם נסכים לקריאה "שלמה" שכלל אינה בטוחה (ע"י שם, הערה 12), מה עוד שאחרי המילים "שאלתי אני שלמה" מצוי חסרון בכתב-היד ולא ברור למי הוא שאל, אם ר' יהודה החסיד, לבנו, ר' זלטמן או למישהו אחר.

24 ע"י להלן, תתפרק ה, סעיף [ח], והמובא להלן, הערה 27.

25 ע"י להלן, ליד הערה 31 ובה.

בענין המפלת שליא

לפנינו (במאמר זה והבא אחריו) אב ובנו שראו את החידוש, מעט מזעיר מתורתם של רבי אברהם טריר ובנו רבי זלמן טריר מחכמי פפד"מ, מתוך קובץ דרשות וחיידושים בכת"י רבי אשר לארך בינגא (המאה הי"ט מחצית הראשונה) הנמצא בספריית המדינה של רוסיה במוסקבה, וצילומו במכון לתצלומי כת"י שע"י הספרייה הלאומית בירושלים (IMHM F 47733, Ms. Guenzburg 431), ומתפרסמים כאן ברשותם האדיבה. המאמרים הועתקו נערכו ונמסרו ע"י ידידנו הרב הגאון רבי אליהו סנדומירסקי שליט"א ר"מ ישיבת אור שמואל ירושלים.

התודה לחבר המערכת הרב יהודה אהרן הורוויץ שסייע בעריכת תולדות הרבנים.

*

קווים אחדים לתולדות רבי אברהם טריר זצ"ל

הגאון רבי אברהם ב"ר שמעון טריר כ"ץ כיהן כאב"ד דקלויז בפרנאקפורט על נהר מיין, ועמד לימין צדקו וכעוזר מקודש של בעל הפלא"ה.

הוא נולד לאביו "התורני הר"ר שמעון טריר כ"ץ ז"ל"¹, ולאמו "מ' עדיל... בת כ' אברהם מענץ"². שניהם מהמשפחות הוותיקות והמפוארות בפרנאקפורט שעל נהר המיין. הוריו נסתלקו על פניו בעוד לא הגיע לגיל חינוך³ - בתחילה אמו בב' באב תצ"ד, ופחות משנתיים לאחר מכן, בר"ח ניסן תצ"ו, אביו.

אביו אביו היה "הישישי והזקן כ' מאיר בן הקדוש כהר"ר מאיר טריר כ"ץ... שהיה איש תמים נושא ונותן באומן אמוני' והשכי' והערב לבה"כ ועשה תפלתו בכוונה לא-ל השוכן במרומים...", נפטר בח' בתשרי תצ"ב⁴.

1 כפי שנחקק ע"ג מצבת קבורתו, אבני זכרון מאת הג"ר מרדכי הלוי הורוויץ אב"ד פפד"מ, מס' 2184. למרות התארים הפשוטים לכאורה שנחקקו על גבי מצבת קבורתו ("איש ישר ומהימן"), כמו גם תיאורו בספר הזכרת נשמות דפפד"מ ("שהיה איש תמים ועשה תפלתו בכוונה... קובע עיתים לתורה לילות וימי' ועבר מאהבה את ארון האדוני"), מסתבר כי גדול היה האיש בתורה ואף גם בתורת הסוד, כפי שבא לידי ביטוי בהקדמתו לספר 'שפע טל' לרבי שבתי שעפטיל הורוויץ, שהוציא לאור (פפד"מ תע"ט).

2 אבני זכרון, מס' 2131. ומנוסח מצבתה אנו למדים גם את שם אבי אביו של רבינו, הלא הוא ר' מאיר טריר ז"ל כ"ץ - כאמור על מצבתה שם - מה שנשמט ממצבת בנו-בעלה.

3 ע"פ ספר הזכרת נשמות דפפד"מ המצוטט להלן. לפי זה יש לקבוע את שנת לידתו סביבות שנת ת"צ.

4 ספר הזכרת נשמות דפפד"מ.

בענין המקדש במלוה*

מתולדותיו

"ידידי הרב הגאון הגדול המפורסם נ"י ע"ה פ"ה [=נר ישראל, עמוד הימיני, פטיש החזק] מו"ה זלמן נ"י טריר ראב"ד ור"מ דק"ק פפד"מ יע"א" - בשבחים מופלגים אלו פנה רבינו גאון הדורות רעק"א לרבי זלמן טריר¹.

רבי שלמה זלמן נולד לאביו הגאון רבי אברהם טריר (עליו ראה במאמר הקודם), בשנת תקי"ח, ונקרא על שם אבי אמו (ראה שם). גדל תחת צילם של גדולי וקדושי חכמי פרנקפורט עד שהיה לאחד מגדולי מרביצי התורה שבדורו ובימיו לא פסקה ישיבה במשך עשרות שנים. אשתו היתה מרת דינה סארלכה, בתו של גבאי הצדקה רבי שלמה שפירא כ"ץ. היא נפטרה ב"ט שבט תקע"א, ועל מצבתה נחקק שבחה: "שכל מגמותי הי' לעשות רצון בעלה ולגדל את בני' לת"ת בדרך הישר"².

עם פטירת הגאון רבי צבי הירש הלוי הורוויץ בעל מחנה לוי (בן בעל ההפלאה), בשנת תקע"ז, נבחר רבי זלמן טריר לאב"ד.

רבי זלמן, עמד בין שתי תקופות קיצוניות בפפד"מ. הוא עוד זכה לחסות בצל ענקי עולם שהרביצו תורה בפפד"מ, ואף לעמוד ולשמש בקודש בימי זוהרה, אולם לא חלפו ימים מרובים, ומרשיעי ברית השתלטו על כל עניני הקהילה, וביטלו את מוסדות הדת והתורה, כשרבי זלמן נלחם ועושה ככל יכולתו, אך "דרך רשעים צלחה" והוא רואה וידין כבולות, מביט ועיניו כלות. על תקופת זוהר נמצאו למדים מתיאורו המרהיב של רבי מרדכי הלוי הורוויץ, רבה של פפד"מ, בדברי הקדמתו לספר בית אהרן (פפד"מ תר"ן) של הג"ר אהרן פולד. שם מתאר את גדולי חכמי העיר שדבקו ברבי זלמן טריר, וביניהם הג"ר אהרן פולד, שהיה "כתלמיד נאמן לפניו ונשאר אדוק בו בכל נפשו כל ימי חייו ובהרבה מכתביו וכמעט כל תשובותיו אשר כתב הזכיר את רבו לטוב בשם 'אמ"ו הכהן הגדול'".

* לפרטי מקור כתיב"י, ראה בראש המאמר הקודם.

1 איגרות סופרים, אגרת נ.

2 אבני זכרון, מס' 4640 (ושם שמה: סארלה). ובספר הזכרת נשמות דפפד"מ, הרחיבו במעלותיה, ועמידתה לצד בעלה בכל פעליו: "האשה ספונה וחשובה צנועה ומעלי, מרת דינה סארלכה... שהיתה אשת חיל ויראת ה' אוצרה כי טוב פעולתה וזכרה ובמדות טובות וישרות... באקריו בניה בי כנישתא ובאתנוי גברא לבי רב, פיה פתחה בחכמה להשקיף ולהאזין לשמור ולקיים ולעשות, וכל אשר יושט עליה בעלה לא המרה את רוחו ומוצא שפתיו לה שעה, ואף כי עדן עדנים היתה מדוכה ביסורים קיבלם מאהבה...".

בני אהרן על מסכת עירובין

בספריית פפד"מ מונחים ארבעה כרכים כת"י מחידושיו של רבי אהרן פולד, והם: ספר בני אהרן, חלק א¹ וחלק ב², חידושים על נ"ך ושו"ע ושו"ת³, מגילת סתרים⁴. שני הכרכים הנקראים 'בני אהרן' גדושים בחידושים על הש"ס והשו"ע, מחולקים לקונטרסים ('קהלת משה' ח"א וח"ב ועוד). את הכרך הראשון החל לכתוב בגיל 11, והמשיך לכתוב במשך שנים רבות. חידושי מסכת עירובין מפוזרים בשני כרכים אלו,⁵ (יתכן שהדפים התערבו, ונראה שרבינו כתב בקונטרס אחד, וכשנגמר המקום עבר לקונטרס אחר). ציינתי בהערה את עמוד המקור בכתב היד (לפי עמודי הקובץ הדיגיטלי), 'בני אהרן' ח"א וח"ב, והם שני הכרכים האמורים. כיון שסידרנו לפי סדר המסכת, לכן פעמים שימצא דברים מצעירותו של רבינו לאחר דברים מתקופות מאוחרות.

החידושים שלפנינו נקראים קונטרס בני אהרן עמ"ס עירובין, כיון שנלקחו רק מהספרים בני אהרן ח"א וח"ב, ולא הזכרנו את שמות הקונטרסים, כיון שמלוקט מכמה קונטרסים. בעמוד השער של כתב היד (עמ' 3) כתב רבינו:

וטעם קוראי לקו' אלו בני אהרן כי בינת וידיעות האדם ושכלו נקראו בניו, כדאיתא ברבא פ' [מקץ], ר"ט [=רבי טרפון] אם לא הי' מסכים עם חבריו הי' אומר 'לא ירד בני עמכם'⁶, כי בני מל' בינה, ובאשר הדברים האלה הם הדברי' מעטי' אשר חנן ה' אותי להשכילם ולהבינם. כן יזכיני ללמוד וללמד לשמור ולעשות. אנכי הק' אהרן בן לא"א המנוח מ"ה משה פולד.

רבינו כתב גם הגהות על כל הש"ס שנדפסו בספרו בית אהרן בפפד"מ בשנת תר"ן, ובכלל הגהות אלה נדפסו שם גם הגהותיו על עירובין.⁷ חידושי עירובין שאנו מדפיסים כאן לראשונה, מצטרפים להגהות שבבית אהרן.

1 כת"י פ"פ, Ms hebr oct 44 - Kuntres bene Aharon

2 Ms hebr fol 3 - Kuntres bene Aharon

3 Ms hebr fol 4 - H'udushim She'elot u-teshuvot

4 Ms hebr oct 46 - Megilat setarim, נקרא מגילת סתרים, כי הוא נכתב 'לי לבדי, לא לעבור זר בתוכו', (לשון רבינו במגלת סתרים עמ' 79). כמו"כ נמצא שם קונטרס על משניות תחילת טהרות המיוחס בטעות לרבי נתן אדלר זצ"ל.

5 ח"א עמ' 375-382, 246-246, 38,81, ח"ב עמ' 202,284,290-202,68.

6 בר"ר צא, ט: 'רבי חנינא ורבי מרינוס תרויהון אמרין בשם אבא נהוראי בשעה שהיה אדם אומר דבר מתוקן לפני ר' טרפון היה אומר כפתור ופרח ובשעה שהיה אומר דבר של בטלה היה אומר לא ירד בני עמכם".

7 ההגהות על עירובין נדפסו שם, בעמודים 50-כח.

רבינו בדרך כתיבתו היה קצרן מאוד, וכפי שכבר העיר על כך רח"מ הורוויץ, שהגיה את ההעתקות כתב יד רבינו להדפסת ספרו בית אהרן: "הרב הגאון המחבר זצ"ל העשיר בחכמה, היה קמצן עד מאד בלשונו, וזה דרכו לכתוב בראשי תיבות אף שמות הספרים שהזכיר, ואנכי לרגל מלאכתי לא יכולתי לשנות מזה מאומה בזה ולבאר הראשי תיבות אשר לפעמים בהשערה יסודו". כמו כן רגיל רבינו לצטט מילים ספורות מהסוגיא, מה שמקשה לירד לעומק דעתו אף למי שמצוי בעומק הסוגיא, לכן ראיתי להביא בהערות את הציטוטים שעליהן נסובים חדושי רבינו, מה שנצרך להבנת רמזותיו, ואם שגיתי כו'.

בכתב היד מצויים פעמים רבות הוספות ותיקונים בכתב שונה (מתקופות מאוחרות יותר), כנראה שהיה מוחק ומתקן ומוסיף על הספרים, ולפיכך מה שלא נמחק - הרי שהיה הדבר ראוי בעיניו גם בבגרותו. מצוי שעל קטע שלם הועבר קולמוס למחיקה, פעמים שמצויינת הסיבה ופעמים בסתם, (ובעקבותיו של רבינו השמטתי את מה שמחק). מה שנכתב בצידי הגליון, גם אם נראה מהכתב שהוא מאותו תקופה, סימנתי בכתב קטן, ומה שנכתב בתוך העמוד (בהמשך הקטע או בין השורות) - העתקתי בסתם, כיון שקשה לדעת מאיזה תקופה נכתב, ואי אפשר לעשות מחקר על כל קטע...

תיקונים מוכרחים שלי בספר בסוגריים מרובעות להוספה ועגולות למחיקה. וכמו רח"מ הורוויץ השארתי את ראשי התיבות וקיצורי המילים כמו שהם, אך במקומות שאינם נפוצים פיענחתי בסוגריים מרובעות. מקומות שלא הצלחתי לפענח את כתב היד או שהכתי"י קרוע (או שנבלע בכריכה) סימנתי שלש נקודות... פיענח מסופק, השערה או שאינו ודאי סימנתי בסוגריים משוננות < >. הפיסוק כולו מאיתי יצא, ואיתי תלין משוגתי. הסימון % שימש בזמנם יחד עם הסוגריים הרגילים (י). שיטת העריכה היתה מתוך מטרה לשמור על דיוק ככל האפשר, ועדיין לאפשר הבנה מלאה של דברי רבינו, בעז"ה כשיראו החידושים אור עולם בספר מסודר, נשמיט את כל ההערות ונפענח את כל ראשי התיבות וכד', והרוצה לראות את כתבי רבינו במתכונתם יקחנו מפה.

רוב חידושי מסכת עירובין נכתבו ע"י רבינו סביבות שנת תקע"ד, בהיותו בגיל 23.⁸

מאמר על תולדותיו של רבינו מידידי רבי משה המבורגר, מופיע בכרך זה.

אריה פויכטונגר

8 כאן המקום לבקש מכל מי שידוע על כתי"י מרבינו, אנא ונא יפנה אלינו כדי שנוכל להאדירו. להערות והארות: 052-7180142.

°בעזה"י, חדו' למס' עירובין אשר החילותי ביום א' ח' סיון תקעג"ל [=תקע"ג לפרט] ד' ב'. רש"י ד"ה ימעט, ישפיל¹⁰ וכו', ל"י [=לא ידעתין] למה ל"פ [=לא פירש] ימעט, יגבי' הקרקע, דג"ז מהני כדמוכח לקמן ד' ה',¹¹ וג"ז קרי מיעוט. ואפשר דחדא מהני נקט ול"ד. שו"ר ימי' ושני' אח"כ זה בהריטב"א¹² שכ"כ.

ש"ס, מאי שנא גבי סוכה דתני פסולא¹³ וכו'. לכאורא יש להקשות דלמא פי' ימעט אינו להשפיל הקורה אלא להגבי' הקרקע, אבל להשפיל ל"א [=לא אצטרך] ל"י לאשמעינן, דפשיטא דמהני אם הניח הקורה למטה מכ', וא"כ גבי מבוי אשמעינן רבותא דאם ימעט תחת הקורה למר כדאי' ל"י ולמר כדאי' ל"י¹⁴ מהני, אבל גבי סוכה ל"ל [=ליכא למימר] הכי, דהוי פסול משום תעשה ולא מן העשוי. ורציתי לומר דאין זה במשמעות ימעט, דפשטי' משמע להשפיל הקורה או הסכך, ולפ"ז תתיישב קו' על רש"י.¹⁵ אך לא נחא למרייהו דלימר הכי, דדחיק טובא. והאמת יורה דרכו דגם בסוכה אינו פסול אם מייעט אח"כ. וראי' לזה מהא דמייעט בכרים וכסתות.¹⁶ ואף ד"ל דאיירי קודם עשיית הסכך, לא משמע לשנא הכי, וכן כל הפוסקים לא חלקו. וטעמא דמלתא נ"ל דגובה לאו פסול מקרי ולא הוי תולמה"ע. שוב מצאתי כן בס' פני יהושע ריש סוכה.¹⁷

שם ע"ב תו' ד"ה ואב"ע, וא"ת מה פריך שאני פתח החצר וכו' ולהכי נמי כי פריך בסמוך ור"י מפתחו של אולם גמר¹⁸ וכו'. וכ' מהרש"א וא"ל דלמא צורת הפתח לנוי הוא דעבידי כמש"כ תו' לקמן ד"ה אלא מע[נתה]¹⁹ וכו', ודחק עצמו טובא ע"ש. ולד... נ' פי' התו' לק' דהוי

9 ח"ב עמ' 203.

10 גמ': "מבוי שהוא גבוה למעלה מעשרים אמה ימעט". רש"י: "ימעט, ישפיל".

11 גמ' ד ע"ב: "היה גבוה מעשרים אמה ובא למעטו כמה ממעט". וברש"י: "ובא למעטו, לעשות בנין אצטבא או עפר תחת הקורה בארץ למעט גובה החלל. כמה ממעט, משמע כמה יגביה הקרקע".

12 ריטב"א ד"ה מבוי שהוא גבוה.

13 גמ': "תנן התם סוכה שהיא גבוהה למעלה מעשרים אמה פסולה ורבי יהודה מכשיר, מאי שנא גבי סוכה דתני פסולה וגבי תני תקנתא".

14 גמ' ד ע"ב: "כמה ממעט... רב יוסף אמר טפח, אביי אמר ארבעה"

15 לעיל בקטע הקודם.

16 סוכה ג ע"ב: "היתה גבוהה מעשרים אמה ובא למעטה בכרים וכסתות לא הוי מיעוט... תבן ובטלו הוי מיעוט, וכל שכן עפר ובטלו".

17 סוכה ב ע"א.

18 תוד"ה ואב"ע: "וא"ת מאי פריך, שאני פתח חצר דהוה ליה צורת הפתח, שהכלונסות היו על גבי ווי עמודים שהקלעים תלויים בהן. וי"ל... ועוד דלא קשה מידי, דאליבא דרב קיימין, ורב תני צריך למעט אע"ג דאית ליה צורת הפתח, ולהכי נמי כי פריך בסמוך ור' יהודה מפתחו של אולם גמר והא תנן כו' ולא פליג ר' יהודה, ולא משני שאני אולם דה"ל צורת הפתח, משום דאליבא דרב קיימין".

19 מהרש"א: "בא"ד וא"ת ומאי פריך, שאני פתח חצר דהו"ל צורת הפתח כו' עכ"ל. מיהו מהיכל ילפינן ליה שפיר, ולא אמרינן שאני היכל דהו"ל צורת הפתח, דעד עשר אמות לא הוי צורת הפתח אלא לנוי בעלמא כמ"ש תוס' לקמן (ד"ה אלא מעתה). ומה"ט נמי לענין עשרים גובה דילפינן מהיכל ולא פרכינן שאני היכל דהו"ל אמלתרא, דעד עשרים לא הוי אמלתרא אלא נוי בעלמא, וק"ל".

קנין אגב בגזילה*

שאלה

ב"ה היום יום [...] לסדר ובאת אל הכהנים הלויים ואל השופט כו' והגידו לך [את] דבר המשפט תרמ"ב לפ"ק [ווילנא]

אל הארז אשר בלבנון, כרוב הסוכך, אשר בצילו יגונן, גאון דורינו, נר גליוותנו, הגאון הגדול ע"ה פ"ה, פאר הדור, רישא דעמא, מדברנא דאומתא, כקש"ת מוהר"ר עזריאל הילדסהיימער שליט"א.

אם אמנם ידעתי את קוטן ערכי וקוצר מושגי מול הדרת כבוד גאון ישראל, ואף כי כבר שלחתי לכ"ג תשובה אחת בדין אין מבטלין, וגם במכתב השני שלחתי מעט דברים מענין זה, כי לא רציתי להלאות אכ"ג, ותמכתי יתדותי ברוב ענות צדקתו, אולי אזכה להטעימני מנועם צוף אמרותיו, ואם ראוי לקובעם בדפוס. ארהיב עוז בנפשי לגשת עוד הפעם אל כ"ג, ליתן לפני עינו הגדולה את מי מעיני. אולי יפנה בווהר לבבו להעמידני על מימיו מים נאמנים.

ראובן גזל קרקע משמעון בקנין חזקה, ומטלטלין של שמעון היו מונחים שם ג"כ על הקרקע, ורצה ראובן לקנותם בתורת גזל אגב קרקע. אם קנה אותם להתחייב באונסין, או לא קנה אותם, ואם נאנסו פטור ראובן מלשלם דמי המטלטלין לשמעון.

הנה ברש"י ב"ק (דף קי"ח [ע"א]) ד"ה פרה רבוצה כו', כתב שם וז"ל, וגזלן לא משכה והוה כקרקעות, ולר"א דאמר שדה נגזלת קונה פרה עמה וחייב לשלם, דמטלטלין נקנין א"ק, ולרבנן לא קנה שדה ולא פרה שבה, עכ"ל. ואף שיש לפרש דברי רש"י ז"ל דכוונתו לאו משום קנין אגב אלא מטעם חצר, דלענין לקנות גזילה הוה חצירו הגזולה ג"כ חצירו, וכמ"ש באמת הנתיבות (בסי' ר"ב סעי"ק ב'), וכן מראה קצת דברי הראב"ד והש"מ מביאו בדף הנ"ל. וז"ל, לר"א דאמר כו' קנה קרקע וקנה פרה עמה בגזילה, ולרבנן דאמרי אין קרקע נגזלת לא קנה שדה ולא פרה שעליה כו' יעיי"ש. ומדלא זכר שם ק"א, משמע מיניה דס"ל דהתם הקנין הוא בתורת חצר, אפי"ה פשטא דלישנא שכתב ברש"י אינם מראים כן. וכמו שכתב הקצה"ח (בסי' רע"ה [ס"ק א]) דאין סברא כלל לומר דגזלן קונה מטעם חצר, משום דאין לגזלן בגוף החצר כלום, ולא קנה את החצר אלא להתחייב באונסין יעיי"ש. וגם הנתיבות בעצמו מסיק שם [סי' רב סק"א] דאף את"ל דהמחזיק בהפקר לא קנה מטלטלין א"ק, משום דבעינן דומיא דערים מצורות ביהודה [דהיי"ב כא, ג], דאיירי במתנה דדעת אחרת מקנה אותם. אפי"ה י"ל דגזלן קונה

* נמסר ע"י נינו הרב נפתלי צבי הילדסהיימר, ירושלים

שו"ת חידושים והגהות מלמד להועיל מכתב-יד

שאלות ותשובות: א: מכירת בית הכנסת נטוש לנכרים המבקשים להקים בו בית תיפלה |
ב: פתיחת עסק בשבת ע"י שותף נכרי | ג: עוד בענין הנ"ל | ד: עוד בענין הנ"ל |
ה: אי קורין ויחל בת"צ כשאין י' מתענין | ו: נוסח פסוקי הקרבנות במוסף ר"ה |
ז: השגחת כשרות במומר | ח: זמן פדיון הבן | ט: על דבר פסק קבורת אפר הנשרפין |
י: היתר מאה רבנים | יא: כתיבת שם לשון הקודש שנשתקע בגט
חידושים: א: בסוגיא דשמא יעבירנו בר"ה דף כ"ט ע"ב (לשבת תשובה שנת תר"ס לפ"ק),
לבאר האיך הי' דין דשבת לענין תקיעה בב' יו"ט של ר"ה | ב: בפיה"מ להרמב"ם ריש
לולב הגזול ובסוגי' דש"ס | הגהות למסכת עבודה זרה

שאלות ותשובות

א

מכירת בית הכנסת נטוש לנכרים המבקשים להקים בו בית תיפלה

השאלה מאת רבי נפתלי כהן, נולד באלטונה בשנת תרל"ג, למד בבית המדרש לרבנים
בברלין. בשנת תרס"ו נשא את מרת חנה בת רבי אביעזרי זליג אויערבך רבה של
הלברשטט, ובאותה שנה נתמנה לרבה של בורגפרעפאך שבבוואריה. בשנת תר"ע
נתמנה לרבה של מארבורג והמחוז, והוא פרס את חסותו אף על הסטודנטים היהודים
הרבים שלמדו בעיר, בשנותיו האחרונות הרביץ תורה גם בישיבתו של רבי ברוך
קונשטט שבפולדא.

עם פרוץ השואה הנוראה, נכלא במחנה ריכוז. בחסדי שמים שוחרר ממנו אך שבור
ורצוץ, ובקיץ תרצ"ט יצא את גרמניה לארץ ישראל כשבידו ספר תורה אותו ירש
מאבותיו. הוא זכה להגיע לעיה"ק ירושלים, אך לאחר ימים מועטים, ביום כ"ג בתמוז
תרצ"ט החזיר את נשמתו ליוצרה.

השו"ת דלהלן, העוסק במקרה שעלה על שולחנו בתקופת רבנותו הראשונה
בבורגפרעפאך¹, נמסר לידי המערכת ע"י נכדו הגאון רבי יששכר כהן שליט"א ר"מ
בישיבת קול תורה לצעירים, התודה והברכה לו.

1 שאלה נוספת (בענין כשרות ספר תורה), ששלח באותה תקופה למורו ורבו הרדצ"ה, נדפסה בשו"ת מלמד
להועיל ח"ב סי' צא, בלא זהות נמען התשובה בנדפס, אולם צויין בכתב היד: "להרב ר' נפתלי כהן
בבורגפרעפאך".

שאלה :

לכבוד מו"ר הה"ג המופלא והמפורסם מאור הגולה מהור"ר ד...²

ראש ומנהל לבית המדרש לרבנים בבערלין יע"א

אחר דרישת שלומו ושלום תורתו כראוי, הנני בא בשאלתי לפני מכ"ת מו"ר. והנה בכפר אחד בגליל בירגפרעפסאך ושמו "אלטענשטיין", אשר נסעו משם זה כמה שנים כל היהודים אשר ישבו שם מקודם, קיים עוד בית הכנסת במקום גבוה הגבוה מכל הכפר. וכיון שכן, הנכרים באלטענשטיין נותנים עיניהם מעולם על המקום ההוא אשר בו הביה"כ לקנותו מיד היהודים ולבנות בו בית תפלה של הכפר. והיהודים הנוסעים משם אשר ראו אלה מחשבותיהם הזרים, מכרו הביה"כ ליהודי א', והתנו עמו שלא למכור הביה"כ לאחר אלא מידעתם וברצון כולם. ועל ידי זה עד עכשיו הוא הביה"כ ביד היהודי הנ"ל, שאם באו הנכרים אל ראובן ושאלו ממנו שימכור להם חלקו בביה"כ, ואמר אשר שמעון אינו רוצה בכך, ואם באו אל שמעון הוא דחה אותם אצל לוי וכן כולם.

ועכשיו מתו ראובן ושמעון, ויש לחוש שלא ימכור להם הביה"כ כי עם הארץ הוא ואין בור ירא חטא ולא עם הארץ חסיד, ויש לחוש משום איבה (שפרנסתו משלהם). ולא עוד, אלא בימים אלו כתב אלי הגלח של הנכרים באלטענשטיין, אשר הם נדחקו מאת הממשלה לבנות, שבית תפלה הישנה שלהם עומד לנפול והשעה דוחקת להם והממשלה והארכיטעקט וכל הנכרים דשם אמרו שאין מקום בכל הכפר כזו ראוי לבנות בו בית התפלה, ושאל הגלח ממני לעשות שלו' בין הקונים והמוכרים ולומר להיהודים שימכרו הביה"כ לנכרים.

ואנכי לא אדע מה אעשה, או לי אם אומר או לי אם לא אומר, אם אומר לגלח שאסור למכור ביה"כ לבנות במקומו בית התפלה, יש לחוש במאד מאד משום איבה ובפרט מאחר שזה שלש שנים בעלילה "פלייטעזודעלונג" הפסיד כמה יהודים בפרנסתם, ועכשיו יש לחוש שיתחדש הגזירה ויושת איבה בין היהודים והנכרים אשר אנו מעורבים ביניהם.

ואף להתיר המכירה אין בידי, כי מי אנכי אם לא בהתיעצות עם גדולי הדור, ובזה אני בא לפני מכ"ת מו"ר נר"ו דכחו דהיתירא עדיף.

והנה משו"ע או"ח סי' קנ"ג סעיף ז' וסעיף ט', משמע שאנשי כפר יכולים למכור ביה"כ ממכר עולם, ז' טובי העיר הם עושים במעמד אנשי העיר. יעשה בו הלוקח אפי' מרחץ בורסקי ובית הטבילה ובית הכסא ואפי' למי שתא בי' שיכרא שפיר דמי, כדאיתא בש"ס מגילה כ"ר ע"ב. וא"כ בנידן דידן שנסעו מאלטענשטיין כל יהודים חוץ מיהודית אחת אשר בתה נישאת לנכרי, ולפי דרך הטבע יהודים אחרים אינם באים שמה עוד להשתקע שם או אפי' לגור שם להתפלל בעשרה, יש רשות ביד היהודים הנ"ל למכור הביה"כ בהסכמת כולם, דכתשמישי מצוה כסוכה

2 כך הוא במקור כתיב"י (הטיוטא).

ולולב שנזרקין לאחר מצותן כמו שכתב ברמב"ם³.
 ובפרט באלטענשטיין אשר אין שם עוד יהודי, וגם יהודית הנ"ל עשה הביה"כ בעו"ה לבית
 תבן שלה שלא בהסכמת האחרים, וגם מקצת הביה"כ עומד לנפול ואם אינם מוכר אותו ברצון
 בטוב הממשלה יצוה מחר לסתור אותו מקצת משום סכנת העוברים.
 מיהו בכל זאת לבני נוקפי מאד, שמא הדבר מכוער במאד מאד למכור המקום שהתפללו שם
 אבותינו להבורא יתברך שמו, לנכרים, אם אנו יודעים בכירור (והם עצמם אומרים שלזה הם
 קונים אותו) שיבנו שם בית תפלה. ואף שנכרים בזמננו מנהג אבותיהם בידיהם וגם אינם
 מצווים על השיתוף.

ואם החכמים במגילה כ"ז ע"ב, במתניתין לא מנו בד' הדברים אלה גם בית ע"ז או בית
 תפלה, נלפ"ד דאינו צריך כלל, דידוע לכל האיך מחמירים במכירה להם אפי' בדבר שאין בו
 קדושה כלל מחשש דאהיל ואבד, לכל הפחות מכוער הוא לענ"ד למכור להם ברצון הטוב.
 ולכן שאלתי ובקשתי שימחול כמ"ת מו"ר נר"ו לכתוב לי דעתו הרמה מה לעשות בנדן דידן
 ומה להשיב להגלח, אי רשאי לומר להיהודים שימכרו ברצון הטוב (ואם ימכרו ברצון יקבלו
 בלי ספק מעות ביותר מאם יקחו מהם בעל כרחם ע"י "צאמנגזענטאייגנונג") משום איבה. או אם
 יותר טוב שיכתוב הגלח שהיהודים אינם רוצים למכרו ברצון הטוב וליתן לו עצה שיקח מהם
 ע"י ערכאות, מיהו גם בזה יש מקצת חשש איבה ובפרט אם יגלה א' מהיהודים הסוד ויאמר
 שאני אמרתי לו שלא לקנותו ברצון הטוב, או אם גם העצה הזאת אסור לתת לו.

תשובה:

ב"ה ער"ח אב תרס"ד לפ"ק

4. Sehr geehrter Herr Dr. לאי"ט!

הנה אנכי מוקף חבילי טרדין זה שבועות, כי חוץ מעבודת הקודש המוטלת על שכמי (גם
 קרובים ימי הנסיון⁵), נשתעבדתי לסיים בדפוס בזה הזמן אי"ה כרך ראשון מפ"י החומש שלי⁶,
 ולהכין צרכי חתונה לבני מו"ה משה יהודה שיחי⁷, (וגם בתי שתחי' בימים האלה נדבר בה

3 עי' רמב"ם הל' תפילין פ"י ה"ד.

4 תרגום: אדון ד"ר מאוד נכבד.

5 = בחינת התלמידים. השווה מכתבו של רדצ"ה, שהתפרסם ע"י מ' שפירא, 'מכתבים ותשובות מהרב דוד צבי
 הופמן זצ"ל', המעין כרך לו גליון ד, תמוז תשנ"ד, עמ' 3: "...הנסינות המוטלים על התלמידים הרוצים
 להתעטר מאתנו בעטרת הרבנים (והם עשרה נסיונות בש"ס ובפוסקים, חוץ מהנסינות בתנ"ך ושאר
 לימודים)". וראה מלמד להועיל ח"א ס' צא: "הנה על שאלה כזו מונחים לפני ה' תשובות מתלמידי בית
 המדרש שלנו שהשיבו על שאלה שניתן להם בנסיון הגדול מאת מורינו הגאון מוהר"ר עזריאל
 הילדעסההיימער זצ"ל". וראה מ"א שולוואס, 'בית המדרש לרבנים בברלין', בתוך: מוסדות תורה באירופה
 (ש"ק מירסקי, עורך), ניו יורק תשט"ז, עמ' 697-700.

6 פירושו לספר ויקרא, יצא לאור בתחילת שנת תרס"ה (את הקדמתו חתם רדצ"ה בתאריך אוקטובר 1904).

7 נולד בשנת תרל"ד, שימש כרבה של ברסלאו, ובסוף ימיו בפתח תקוה בה נפטר בכ"ח בתמוז תשי"ח.

מאיש חשוב מאד תלמיד יקר לי⁸, והיא נתנה כבר הסכמתה, ואי"ה סעודת אירוסין תהי' אחרי כלות בין המצרים⁹, וד' ישלח גאולה לישראל (בינתים). מעתה תדע כי אין דעתי צלולה בימים כאלה, ויראתי ליתן פסק בשאלה חמורה, פן אכשל ח"ו, דשמעתא בעי' צילותא, אך שלא להשיב פניו ריקם אדבר מעט בענין שאלה שלו.

הנה בנידון שאלתו יש חשש משני צדדים: א', שהמוכר בית לבית תפלה לנכרים מהנה לע"ז ואפי' בבית חול יש חשש זה. ב', שמחלל קדושת בית הכנסת אם ימכור אותו לצורך זה, ושפיר חזי דלמכור לב"ת לנכרים גרע מד' דברים שמנו חז"ל במגלה כ"ז ע"ב במתני'.

והנה מה שנוגע לחשש א', כבר אסרו על מעשה שבה מהנה או מרחיב לע"ז, דאף שאין הגוים מצווים על השיתוף¹⁰, מ"מ לישראל הוי שיתוף כמו ע"ז גמורה, ומה שמהנה לע"ז בשיתוף אסור לישראל כמו מהנה לע"ז גמורה, ואם אסרו בריש [יורד] סי' קמ"ג, לבנות כותל סמוך לבית אלילים מפני שמהנה לאליל, מכש"כ שלא ימכור להם מקום לב"ת ואין לך מהנה לע"ז גדול מזה.

אמנם בנידון דידן דיש בידם ליקח המקום בעל כרחו אם לא ימכרו אותו, וקרוב לודאי שיקחו אותו בע"כ, א"כ אדרבה מהנה לאליל אם לא ימכרו המקום, דאם ימכרו ברצון טוב אזי יכולין לעלות בדמים, ואם יקחו בעל כרחם אזי הם יתנו מחיר כאשר יעלה על דעתם, ויבא מזה ריוח גדול לעבודה זרה והפסד ממון ישראל, וח"ו קפוח פרנסת ישראל ע"י איבה - ועי' סוף [יורד] סי' קל"ט. וכבר מצינו להתירו למכור להם דברים הצריכים לע"ז היכא שיכולים לקנות במקום אחר (סי' קנ"א ס"א בהג"ה), ומכ"ש כאן דיש בידם וקרוב לודאי שיקחו מקום זה בעצמו יותר בזול משאם מוכרין אותו להם.

אמנם חשש הב' הוא קשה יותר, ובאנו בזה למה דתנן במס' תרומות פ"ח מי"א, "אמר נכרי תן לי ככר אחת של תרומה ואטמאנה ואם לא אני מטמא ככרות כולן, ר"א אומר יטמא את כולן ואל יתן לו אחת מהן ויטמא ר' יהושע אומר יניח לפניו אחת מהן על הסלע". ופסק הרמב"ם¹¹ כר' יהושע. ומ"מ עד כאן לא קא שרי ר"י אלא להניח לפניו על הסלע, אבל ליתן לו בידים אסור דהוי כמטמא תרומה בידים. וא"כ ה"נ בנ"ד, אם ימכור לו הוי כמחלל בהכ"נ בידים.

ומעתה נ"ל דאם אפשר דהישראל ימכור את הבית לנכרי יחיד, שהוא מכירו, בסתם, והוא מוכר אותו אח"כ לבית תפלה, אזי הוי כמניח לפניו על הסלע. ואם אי אפשר בכך, וגם דבר זה יגרום איבה וח"ו פקוח פרנסת ישראל, דעתי נוטה להתיר משום איבה ופקוח פרנסת ישראל אף מכר פשוט, דלענ"ד דבאופן כזה דבלא"ה יקחו המקום, המכירה בידים ודאי אינו איסור אלא

8 הוא חתנו ר' אלכסנדר מרקס, ביבליוגרף נודע, שימש כספרן בספריית שכטר, נולד בשנת תרל"ח, נפטר בשנת תשכ"ד.

9 ראה שו"ע או"ח סי' תקנא סעי' ב ומג"א שם ס"ק י.

10 עי' רמ"א או"ח סי' קנו סעי' א, ש"ך יור"ד סי' קנא ס"ק ז. וראה הגהות הגרעק"א שם, ושו"ת נודע ביהודה תנינא יור"ד סי' קמח, ומשנת חכמים הל' יסוה"ת, יבין שמועה סוף סי' א.

11 הל' תרומות פ"ב ה"ו.

מדרבנן, ומותר משום איבה. נוסף לזה דהוי מרויח לע"ז אם אין מוכרין ברצון וממתינין עד שיקחו בע"כ בדמים מועטין.

כנלע"ד אם יסכים עמי עוד רב מפורסם ובפרט כעת שאין לי פנאי לעיין כל צרכי, אין רצוני שיסמוך על דעתי לבדה.

עוד יש קצת חשש משום רנון, דהדבר נראה מכווער בעיני ההמון שרב יתיר למכור ביהכ"נ לצורך בית תפלת גויים. ועל כן יותר טוב להניח את בעל הבית למכור בעצמו בלי הוראה, ואם ירנו עליו יש לו לפרסם בעם, דלא מיחה בו וגם אין להאשים את בעל הבית, כי בזמנינו אין לגרום איבה בין ישראל לנכרים וגדול השלום.

ובדרישת שלום טו"ב
הנני אוהבו ומוקירו
הק' דוד צבי האפפמאן.

ב

פתיחת עסק בשבת ע"י שותף נכרי¹²

מנדל אהובי לאי"ט!

על מנת לפתוח עסק בשבת נדרשים התנאים הבאים:

- (1) אחד השותפים חייב להיות נוצרי, ואפילו יהיה שותף רק באחוז אחד.
- (2) השותפות של הנוצרי חייבת להיות ידועה בציבור. עדיף לעשות זאת בהוספת הביטוי "ושות'" לשם החברה. אם לא, יש להודיע על השותפות הזאת בדרך אחרת, למשל ב-Messingwerk, שם הדבר מצוין במודעה בבית הכנסת.
- (3) במידת האפשר [יש לדאוג לכך ש]לא יעבוד שם יהודי בשבת. אך אם שותף יהודי ירצה לעבוד שם [בשבת], מבלי שהשותף שומר המצוות יוכל למנוע זאת ממנו, יש להימנע לכל הפחות בסיוע לחילול השבת על ידי השותף שומר המצוות. על כן: אם אפשר יש להתנות בעת הקמת השותפות שבשבת וביום טוב יעבוד רק הנוצרי בעסק.
- (4) את החוזה עם הנוצרי יעשה מורה הוראה המתמחה בתחום, או לכל הפחות ייבדק על ידו.

עוד יש להעיר כי באסיפה של 'הרבנים שומרי התורה' [Vereinigung der traditionell-] gesetzzetreuen Rabbiner] קיבלו בעבר החלטה להעניק היתר על ידי שותף נוכרי רק במקרים דחופים מאוד. על כן, אם הדבר איננו דחוף, עדיף להימנע. בפרט יש לחשוש שעל ידי קידום

12 מכתב לבנו ר' מנחם (מנדל). מראשי הקהילה בברסלאו. נפטר בו' בתמוז תשכ"ו, ומנוחתו כבוד בניו יורק. בא הרבה בכתובים עם אביו בעניני הלכה וחידושי תורה. מתורגם מגרמנית. שאלה זו, שהיתה נפוצה מאוד באותם ימים, נידונה הרבה בשו"ת מלמד להועיל, ראה ח"א סימנים לג-מ.

מגדל חננאל

הגהות הגרד"צ הופמן זצ"ל לפירוש רבינו חננאל על מסכת מכות
כולל עיונים בדבריו והשוואות, והוספת תשובה מכתב יד

כהקדמה

גדלותו התורנית של הגאון ר' דוד צבי הופמן זצ"ל מקיפה את כלל חלקי התורה, הן בהלכה כמתבטא מתשובותיו 'מלמד להועיל', בפרשנות המקרא כפי שעולה מפירושו על התורה הכולל בתוכו הן את דקדוק המקרא והן ביאורים לעומקה של הלכה על פי דברי חז"ל מן הגמרות והמדרשים, והן בלימוד הגמ' כפי שבא לידי ביטוי בשעתו בשיעוריו בתלמוד בבית המדרש לרבנים ובחברת ש"ס בברלין ובעיקר בחידושיו אשר עדיין הם בכתובים, והן במחשבה ובמוסר מתוך דרך סלולה כפי העולה מפירושו על התורה ומספרו על התפילה.

חיבה מיוחדת רחש הגרד"צ להוצאה לאור עולם כתבי יד, ובפרט מדרשים שנעלמו מזה דורות, כשבראש, מפעלו הגדול והייחודי להוצאת מדרשי ההלכה, כ'מכילתא דרשב"י' שדורות רבים חסרה לעם ישראל עד שקם וליקטה מתוך כתבי יד וספרי הראשונים בשנת תרס"ה, 'מדרש הגדול' על ספר שמות אשר יצא לאור על ידו, 'מדרש תנאים' ו'ליקוטי בתר ליקוטי' על ספר דברים שהם יחד מדרש מכילתא דרבי ישמעאל לספר דברים, אשר יצאו לאור בשנים תר"נ, תרנ"ז ותרס"ח, אשר בהם חשף הגרד"צ צפונות מכתבי היד אשר היו בבית עקד הספרים של גרמניה באותה העת.

אל כתבי היד שהוציא לאור עולם צירף הגרד"צ את הערותיו, שהן בבחינת מועט המחזיק את המרובה, כדרכו לתמצת במילים אחדות חידושים גדולים, וכאשר כתב בהקדמתו לליקוטי בתר ליקוטי: "ולענין ההערות אשר העירותי שמרתי דרכי מקדם... כי כל משכיל יודע, אשר פעמים רבות מראה מקום לעיין שם ושם מבאר יותר מביאור רחב, ואין צורך לביאור אם המאמר מבואר היטב במקום אחר. אך במקום אשר צריך ביאור לא נמנעתי מלחוות פירושי כפי הצורך לענ"ד".

מגדל חננאל

בשנת ה'תרל"ו, לרגל מלאות עשרים וחמש שנים לשבתו של הג"ר עזריאל הילדסהיימער על כס הרבנות, יצא לאור ע"י בית המדרש לרבנים בברלין הספר 'מגדל חננאל', הכולל ארבעה חלקים - המפורטים בשער הספר: א. פירוש רבינו חננאל על מסכת מכות; ב. ליקוטים לפירוש רבינו חננאל לתורה; ג. ליקוטים מפ"י רבינו חננאל על ספר יחזקאל; ד. תולדות ר"ח וקורות ספריו בלשון אשכנז.

בענין גרגר אחד פרט*

בס"ד פ"ת עש"ק שפטים תש"א

לכ' ידידי וקרובי מוהר"ר הרב ר"י מרצבאך נ"י ירושלים

בשמחה גדולה ותודה רבה קבלתי את חקירתך, על אודות פרט שאינו נוהג בזית, שבארתי יפה את דברי ר' אבין (ירושלמי [פאה פ"א ה"ד]) "דבר שהוא שוה בשניהם", ז"א שנמצא במציאות גם בכרם גם בזית. ובחביטת הזית אינו נמצא פרט, שחובטים כל פרי ופרי בפ"ע. לפי זה חביטה של תורה היא נקיפה ולא מסיקה. בזמן המשנה אמנם נוהג נקוף רק אחר המסיקה (עי' [משניות] גיטין פ"ה מ"ח; פאה פ"ח מ"ג¹). אבל בזמן התורה הנקוף היה רגיל ואולי עוד בימי הנביאים (עי' ישע'י פרק י"ז פסוק ו'²; אף שאולי גם מדבר הכתוב מעני). מ"ש שת"י³ מבאר "תחבוט" = להוציא שמנם⁴, לע"ד אי"ז⁵ מוכח. יכולים לבאר "תשבטון"

* מכתב תגובה למאמרו של רבי יונה מרצבך זצ"ל, 'בדין פרט בזיתים', הנדפס לימים בספרו עלה יונה, ירושלים-בני ברק תשמ"ט, עמ' קסג. המכתב הנמצא באוצרות נכדו הרב משה מרצבך, נעתק ונערך על ידי ניניו הבה"ח שלום פרידלנדר והרב חיים פרידלנדר.

רבי משה אויערבך, נולד בשנת תרמ"א בהלברשטט ונלב"ע בפתח תקווה, בט' בניסן תשל"ו. הרביץ תורה בבית המדרש לרבנים בברלין, והיה ממייסדי ומעצבי החינוך החרדי בישוב החדש בארץ ישראל, במסגרת זו חיבר את סדרת ספרי הלימוד 'תולדות עם ישראל'. זכרונותיו נערכו ונדפסו ע"י בן-אחינו הרב נתן רפאל אויערבך, 'מהלברשטט ועד פתח תקוה', ירושלים תשמ"ז. תולדותיו ע"י הנ"ל, בתוך שמרי משמרת הקדש, ח"ב, ירושלים תש"ע, עמ' 561-574.

רבי יונה מרצבך, תלמיד רבי דוד צבי הופמן ורבי אברהם אליהו קפלן בבית המדרש לרבנים בברלין. רבה האחרון של דארמשטאט, מרבני ישיבת קול תורה ומעורכי האנציקלופדיה התלמודית. נשא לאשה את מרת עלא בת אחותו של רבי משה אויערבך. מאמריו קובצו בספר 'עלה יונה', ירושלים-בני ברק תשמ"ט, תולדותיו נרשמו ע"י הרב בנימין שלמה המבורגר, 'הרב יונה מרצבך', מכון מורשת אשכנז, בני ברק תשס"ד. כמו"כ התפרסמו מתורתו בכמה מכרכי ירושתנו, כולל הכרך הנוכחי.

1 ראה פיהמ"ש לרמב"ם מסכת פאה שם: "וזייתו ניקוף, הם הזיתים הבודדים הנשארים באילנות, ומוסקים אותם העניים והם שלהם".

2 עי' פ"י רש"י ורד"ק שם, שהנקיפה היא תלישת הזיתים מן האילן העיקרית.

3 = מה שכתבת שתרגום ירושלמי (דברים כד, כ).

4 ז"ל ר"י מרצבך בעלה יונה שם (עמ' קסד ד"ה ולהסיר): "והוא כמו שהבין מפרש התרגום ירושלמי [-יונתן] את התרגום 'ארום תשבטון' משורש שָׁבַט, שמכים בשבט כדי להוציא שמנם". וראה שם נוסח תרגום יונתן: 'ארום תשבטון', לעומת תרגום ירושלמי: 'ארום תתרון'. ובפי' יונתן: "תשבטון. הוא ל' מכה בשבט להוציא שמן וירושלמי נקט פתרון ל' נשירה ונפילה". לעומת זאת, בפירושו 'כתר יונתן' (תרגום עברי לתרגום יונתן, מאת רי"מ ורטהיימר, ירושלים תשס"ב) פירש-תרגם: "כי תשירו [בחבטות] זיתכם לא תבדקו מן אחריכם..."

5 אולי יש לפענח: אינו.

הגהות לשו"ת מלמד להועיל*

נספח - מכתב עם פטירתו של רבי דוד צבי הופמן זצ"ל

חלק א

תוכן הענינים

נשמט: קמח אי מותר ליתן מעות לבנין בית תפלה שלהם

סי' יד: אי רשאי לקרות הפטרה במנחה לפני הנערים (קינדער גאטטעזדיענזט)

...וכתב בדגול מרבבה סי' קל"ה דאם בטלו בשחרית הקריאה ובמנחה מצאו מנוחה אם יש פנאי לקרות כל הסדרה יקראו במנחה כל הסדרה ויקראו שבעה גברי כי כל יום השבת הוא זמן הקריאה.

נ"ב: ועי' חיים שאל ח"ב סי' טז שלא כ"כ.

שם: אם נמצא

צ"ל: נמצה

סי' ל: ענין יציאת כוכבים עלות השחר וכו'.

...והנה אתה תפסת שהאיר פני כל המזרח הוא הזמן שבו האיר כל המזרח עד מעל לראשנו (ביז צום צעניטה) ואם קבלה היא נקבל, ואם לדין יש לפקפק על זה... ואף אם נחליט שהגירסא פני כל המזרח היא עיקרית אין לנו לדרוש כלל כסברתך, כי מסתבר דלא אתי למעוטי אלא תחילת עלות השחר שאין לראות רק נקודה אחת מהאור. ואשר אני אחזה כי יחס אילת השחר להאיר פני המזרח הוא שזה יחס הנץ החמה לעליית כל גוף השמש... והנה באשר השחר נתהווה ע"י שזרח השמש על האדים והקיטורים המסככים את הארץ בגובה נ"א מיל (כמ"ש הרמב"ם בפירושו לריש ברכות) א"כ בשעה שהנקודה העליונה של השמש זורחת על האדים אינו נראה רק נקודה אחת של אור (וזו אילת השחר), ואם

* נמסר ע"י כלתו מרת רוחמה מרצבך ע"ה אשת בנו הרב אהרן זצ"ל. יהי זכרם ברוך. חלק מההערות נחתכו ע"י הכורך. החסרונות ונסיגות השלמה, סומנו בסוגר מרובע.

שימוש בכלי זמר בבית הכנסת

הג"ר אליהו מונק הכהן זצ"ל נולד בפריז שבצרפת בשנת תר"ס לאביו ר' שמואל זצ"ל, שהיה סוחר ועסקן בקהילה החרדית בפריז. למד בבית המדרש לרבנים בברלין במחיצת רבותיו רבי דוד צבי הופמן, רבי יוסף וולגמוט ורבי אברהם אליהו קפלן. החל משנת תרפ"ז שימש בקודש כרב באנסבאך שבגרמניה, ומשנת תרצ"ז כיהן כרב ק"ק עדת יראים בפריס שבצרפת. חיבר את הספרים 'עולם התפילות', 'קול התורה' ועוד. נפטר בניו יורק בשנת תש"ס.

בתשובה הלכתית משנת תשי"ד, מתארו רבי יחיאל יעקב וויינברג: "ידידי הרב הגדול החכם השלם אוצר של יראת שמים ומדות טובות" (שו"ת שרידי אש ח"ג סי' צו).

עליו ועל פעליו ראה: לתולדות הקהילה החרדית 'עדת יראים' פאריז צרפת, הפרדס, שנה כח חוברת ח, אייר תשי"ד, עמ' 36-38; חמישים שנות ועידת רבני אירופה, שרידים, גליון כה, כסלו תשע"ג, עמ' סח ואילך. ובראש ספרו 'עולם התפילות'.

במכתב דלהלן (מתוך ארכיון המדינה פ"4/4250), מחודש אייר תשי"ד, העיד על מנהג קהילתו בפריז להשתמש בכלי זמר בחופות בבית הכנסת, והזכיר את צדדי ההיתר לדבר כפי שכתבו גאוני אשכנז.

על נושא השירה בבית הכנסת ראו גם במאמרו המקיף של הרה"ג רבי בנימין שלמה המבורגר שליט"א, 'המקהלה והחזן של רבינו שמשון רפאל הירש', ירושתנו ספר חמישי (תשע"א), עמ' רכד-רסב.

אליהו בן מוהר"ר שמואל הכהן מונק
רב דק"ק עדת יראים
פאריש

כ' באייר תשי"ד.

לכבוד מרן הרב הראשי לישראל גאון דורנו הגאון העצום שר התורה כמוהר"ר יצחק אייזיק הלוי שליט"א, ירושלים עה"ק תו"א.

שלום וברכה,

במענה על מכתבו של יום ד' באייר הנני להודיע לכו' הרה"ג הראשי שכאשר באתי לפאריז

מראה מקומות

של הו"ת זה-תיכות גמרות כפירדא

הקיצ דתקפה לפ"ק

הו"ת היה בכ"מ דף פ' ע"ג וע"כ סוג דתקפה לת"ן
לצה שייך הגמ' בכ"מ דף ק"ב ובכ"ב דף ק"ה סג' ומרחץ
בבבצה דף י"ב ע"ג סוגית מתוך על חב' השבועות מהג"ה
לזה שייך כביצה דף ל"בע"ב מתני' ג' דברים וכו' כפ' נשא
גם שייך לזה סכת דף ל"ט ע"ב חמי עכ"י כפ' כבעלתך - אלה לך יקרח
כיוצא דף י"ד ע"ג מתני' ג' ימים וכו' כפ' חוקת - בללך . חגאון
ביבמות דף ט"ג ע"ג וב' משנ' תלמי' ב"ב' - המצא' לים -

הלכה ותוספות

להגהלת הו"ת

מראה מקומות לשיעורי 'הלכה ותוספות' (הו"ת) של רבי וואלף האמבורג

הערות ועיונים בשו"ת מלמד להועיל

נתבקשתי ע"י עורכי ספר "ירושתנו", מכיון שברצונם להקדיש את הכרך הבא לע"נ של האי גאון וצדיק, ראש ביהמ"ד לרבנים בברלין, ומגדולי פוסקי גרמניה בדורו, ר' דוד צבי הופמן זצ"ל, במלאות מאה שנה לפטירתו, לכתוב להם מה שכתבתי בשולי גליון ספרו, מידי עיוני בלומדי בו מדי פעם, כשחיפשתי מענה לשאלות שנשאלתי עליהן.

א. הקדמה. אחר שהוא מביא דברי "רבים ושלמים" המתרעמים ואומרים, "ספרים רבים נעשים בכל יום עד אין קץ, ואף שבארץ אשכנז כמעט כבה מאור התורה, והספרים אשר נתחברו בימינו בדבר הלכה בארץ הזאת, מעטים המה ונער יכתבם", ומביא בהמשך טענותיהם. וכתב: "את כל אלה העליתי על לבי ואמרתי אכתוב לזכרון בפנקס, הן דברי בקורת, הן שאלות ותשובות להלכה, והן דברי פלפול בחריפות, בערבוביא, למען יהיה פנקסי זה דבר השווה לכל נפש. וקראתי שם פנקס זה 'מלמד להועיל', כי תקותי חזקה להועיל בזה לבני ולתלמידי, להרגילם בכל דרכי הלמוד, פעם בזה ופעם בזה, כפי צרכי הזמן והענין" וכו'.

והנה לשון "מלמד להועיל" שבחר בו, לקוח לכאורה מהפסוק בישעיה' (מח, יז): "אני ה' אלקיך מלמדך להועיל מדריךך בדרך תלך". [וקצ"ע על מו"ל מהד' ירושלים תש"ע, שטרח לציין מקורות לשאר הביטויים שכתב הרצ"ד בהקדמתו, ועל זה לא ציין]. אלא דא"כ מתחזקת בזה מאד הערתו של הגאון ר' אברהם אליהו קפלן זצ"ל (ממלא מקומו בבית המדרש לרבנים, וערך את חלקו הראשון כמו שכתב בנו בכורו של המחבר המו"ל הראשון), במה שהעיר על דברי הרד"צ בסי' א', בענין אי מסיימים ברכה שניה של ברכת התורה, "נותן התורה", או "המלמד תורה לעמו ישראל" כמו בברכה ראשונה, והביא שם דברמב"ם דפוס ווינציא משנת ש"י, כתב דגם בברכה ראשונה מסיים "נותן התורה", והביא ראייה ברורה לכך שעיקר הנוסחא בר"מ הוא גם בברכה ראשונה "נותן התורה" ולא "המלמד תורה לעמו ישראל", מתשובות הרמב"ם הנדפסים בספר פאר הדור תשובה ק', דכתב שם דהסיום "המלמד תורה לעמו ישראל" אינו נכון, "כי השם יתברך אינו מלמד תורה", אלא הבדילנו מן העמים ונתן לנו תורתו, וקיום המצות צריך להיות מצידנו. כי יש לנו הבחירה לקיים רצון הבורא.

וע"ז העיר שם הגאון ר' א"א קפלן, וז"ל: "אמנם מקרא מלא דבר הכתוב 'אני ה' אלקיך מלמדך להועיל מדריךך בדרך תלך' (ישעיה מח, יז), וצ"ע בדברים אלו של הרמב"ם ז"ל, ע"כ ההערה. וא"כ צ"ע על המחבר שקרא ספרו 'מלמד להועיל' והוא לכאור' ע"פ הקרא הנ"ל, מדוע לא העיר זאת על הרמב"ם.

חלק א - או"ח

ב. סי' ב. דן אם אפשר בשעת הדחק להתפלל ע"י ח' אנשים, והביא שם שבספר אורחות חיים לסי' נה, כתב בשם ספר שו"ת מן השמים סי' נג, שנשאל אם מצרפין ב' קטנים כשאין מניין זולתם, והשיבו, הקטנים עם הגדולים יוסף ה' עליכם. וכתב: "אין לי כעת ספר שו"ת מן השמים לעיין בו מאי כונת תשובה זו וכו' אמנם גם על תשובה זו אין לסמוך נגד דעת כל הפוסקים ולא בשמים היא, ורק בשעת דחק גדול יש לסמוך שלא למחות אם מצטרפין ט' גדולים עם קטן וחומש בידו שקולא זו נזכרת בפוסקים".

בענין מעמדו של ספר שו"ת מן השמים האריכו בזה אם לסמוך עליו. וראה מה שהאריך בזה הג"ר ראובן מרגליות במבואו לספר הנ"ל.

ג. סימן ה. כתב: "נ"ל דלענין תפילת ערבית, אין נפ"מ אפילו אין רוב מנין שלא התפללו עדיין, כיון דהש"ץ אינו חוזר התפלה, וקדיש וברכו יכולין לומר, וגם קדיש תתקבל, דאין קפידא אלא בחזרת ש"צ התפילה". וציין לסי' סט, ולשו"ע הרב שם וקיצוש"ע סי' כ. והוסיף, "ואפשר דמכ"מ אין יוצאין ידי תפילה בצבור אם אין כאן רוב מנין שלא התפללו".

ונסתפקתי לפי"ז במקומות שנוהגים לעשות "מנחה קצרה" ומתפללין עד אחר קדושה, אם אפשר לפי"ז להתפלל אף שאין רוב מניין שלא התפללו עדיין, ולומר קדושה וקדיש תתקבל.

ד. סי' יב אות ג. כתב שם לשואל שהוא כהן [וכנראה יש לו שם בביהכ"נ משרת רב], ויש מחדשים שתהא נשיאת כפים רק בשחרית ולא במוסף, אם יעזוב ביהכ"נ זה, ולעבור לביהכ"נ אחר שיש שם נשיאת כפים גם במוסף, וכתב: "אמנם אם לא יוכל להניע את לבב אנשי עדתו לשמוע לו, אין ההתחדשות הנ"ל כדאי, שיעזוב בשבילה משמרתו... ומה יועיל אם יעזוב מקומו ויבוא פושע תחתיו ויעקור ח"ו את הכל... אשר ע"כ לענ"ד אין לעזוב משמרתו אלא אם יוכרח לעשות עבירה, או לשתף בפשיעה גדולה כארגעל [עוגב], וזמר נשים בביכ"נ, וכפירה בביאת המשיח וכדומה, והדברים שהם בערך זה קלים, ילחום בכל נפשו לדחות החדשות ואם לא יצליח, אינו צריך לעזוב את משרתו לרשעים".

וכתבתי בגליון הספר: דהוא לימוד לרבנים, שצריך שיקול דעת מתי רצוי וכדאי לעזוב משרה, ומתי עדיף להישאר, כדי שלא יבואו "רע בנים" רשעים.

ה. סי' יד. הביא ש"בקהלת 'עדת ישראל' בברלין, נתקן עפ"י מו"ר ר' עזריאל הילדעסהיימער זצ"ל, שבעד הנערים שאין יכולין לבוא לביהכ"נ לפני הצהרים, קורין אחר הצהרים ב' או ג' שעות, כל הסדרה ז' גברי, ואומרים הפטרה עם הברכות, ואח"כ מתפללין מוסף עד גמירא, ואח"כ מתפללין מנחה עם קריאת ג' גברי, ואף שיש לפקפק על זה (עי' ספר תורת חיים על או"ח סי' קל"ה) מ"מ כבר הורה זקן".

והביא שם דברי הדגול מרבבה סי' קלה, "דאם בטלו בשחרית הקריאה [מחמת קטטה] ובמנחה מצאו מנוחה, אם יש פנאי לקרות כל הסדרה יקראו במנחה כל הסדרה ויקראו שבעה

בענין מילה וקיום מצוות בעכו"ם*

גוי שנימול לשם מצוה, אם צריך הטפת דם ברית כשמתגייר

א. בשו"ת מלמד להועיל (ח"ב יו"ד סי' פב), נשאל: "במי שנשא נכרית והוליד עמה בן, ואותו בן נימול עפ"י אביו לשמונה, ועכשיו הוא קרוב לגדלות והאב רוצה להטבילו", אם צריך הטפת דם ברית. והשיב ע"ז דלדעתו אין צריך הטפת דם ברית, "לא מיבעיא אם ידע המוהל שהוא בן נכרית, שאז י"ל דמסתמא מל אותו לשם גירות, אלא אפילו את"ל דלא ידע המוהל כלל שאמו נכרית וסבור שהתינוק ישראל גמור הוא ולא מל אותו לשם גירות, מ"מ עכ"פ מל אותו לשם מצות מילה, ומצות מילה חדא מצוה היא בין ישראלים בין גרים, שמצוה עלינו למול את הזכרים. ומה שאמר (שבת קלה ע"א) גר מהול צריך להטיף ממנו דם ברית, היינו כגון ערבי מהול או שנימול לרפואה דלא נימול לשם מצוה, אבל אם נימול מישראל לשם מצות מילה, לא שמענו שצריך הטפת דם ברית", עיי"ש בהמשך דבריו. ובסיום התשובה כתב: "סוף דבר, אין לי שום ראיה דזה צריך הטפת דם ברית, וכיון דכל זה דגר המהול צריך להטיף דם ברית הוי ספיקא, דלכך אין מברכין עליו כמבואר ריש סימן רס"ח בש"ך, א"כ בנידון דידן אף אם היה קצת מקום לספק, הוי ספק ספיקא, אי נימול לשם גירות, ואת"ל לא נימול לשם גירות, דלמא הלכה אף בלא נימול לשם מצוה דא"צ הטפת דם ברית". ושוב חזר על דבריו שם בריש סי' פז בנידון דומה: "דנימול לשם מצוה א"צ הטפת דם ברית".

והנה רבים מספרי התשובות דנו בכעין זה, שכנראה מאד מצויים עובדות שכאלו בדורות האחרונים. ואכן רוב המשיבים גם הם ס"ל כן שא"צ הטד"ב, וניתן לסמוך על המילה שנעשתה בו בגיותו, כאשר נעשתה המילה לשם מצוה. רבים מהם הזכירו דעת המלמד להועיל שהבאנו, כסיוע לדבריהם¹.

* שיעור בבית המדרש לרבנים בכרל"ן, ביום השנה המאה לפטירת זקני הגרד"צ הופמן זצ"ל בעל מלמד להועיל, י"ט בחשוון תשפ"ב.

1 בספר הברית (ניו יארק תשל"ג) עמ' קמו, האריך בנושא זה וציין בין השאר לספר בית אברהם (ירושלים תרס"ח) ששאל משלשה גדולי ישראל, רבי שמואל סלנט מירושלים, רבי נפתלי אדלר גאב"ד לונדון ורבי מאיר בסין מווילנא, וכולם השיבו שאין צריך הטפת דם ברית. וכן פסק הגרמ"ד פלאצקי בספרו חמדת ישראל, בהשטות עמ' יט, ובכלי חמדה, קונטרס אחרון אות כב. וכן דייק הר"י ראזין בספרו צפנת פענח מלשון הרמב"ם בהל' מילה פ"ג ה"ז שיובא לקמן. וכן פסקו בשו"ת נוד הקודש לר"מ רוזין, יו"ד סי' כב. שו"ת דובב מישרים, ח"ג סי' נט. שו"ת הר צבי יו"ד סי' ריט. תשובת הגר"י אברמסקי, חזון יחזקאל, זבחים, שו"ת סי' ו, (מופיע גם בספר הזכרון שיצא לזכרו עמ' נה). שו"ת משפטי שמואל, להגרש"ב ורנר, סי' א. שו"ת ציץ אליעזר ח"ח סי' סה פרק ג אות ד. ועיין שו"ת מנחת יצחק ח"א סי' לו. והגר"ש אלישיב בקובץ תשובות, ח"א סי' קו, ובהערות עמ"ס קידושין, עה ע"ב.

שיעורי המידות במשנתם של חכמי אשכנז

יסודות שיעוריו של רד"צ הופמן זצ"ל

פתיחה

שתי מערכות של מידות ישנן בשיעורי התורה. האחת היא מערכת שיעורי האורך: האצבע הטפח והאמה, המיל והפרסה. והשנייה היא מערכת שיעורי הנפח: הביצה, הרביעית, הלוג הקב והסאה וכו'. [שיעור הכזית אינו קשור למערכת זו, ונחלקו הראשונים מה היחס בין הזית לביצה]. היחס בין שתי מערכות אלו מבואר בתלמוד במס' פסחים (קט ע"א-ע"ב) שם נאמר ששיעורו של מקוה מן התורה הוא "אמה על אמה ברום שלש אמות, ושיערו חכמים שיעור מי מקוה ארבעים סאה". ומזה לומדת הגמ' כמה הוא שיעור רביעית באצבעות¹. ועפ"ז פסק הרמב"ם² כמה הוא שיעור חלה באצבעות.

לכאורה שתי שיטות המדידה צריכות להיות מתאימות בפועל, אולם כבר רבותינו הקדמונים עמדו ע"ז שבמציאות אין התאמה בין המדידה בביצים למדידה באצבעות³. בדורות האחרונים ידוע שבעל ה'נודע ביהודה'⁴ עשה כלי בשיעור חלה לפי מדידת אצבעות כשיעור שכתב הרמב"ם, וכמות הקמח שנכנסה שם היתה כפולה מהשיעור שהיה נהוג בפראג עפ"י התוי"ט, שמתאים לשיעור הביצים. וכתב, שכיון שלא מסתבר לומר שהאצבעות גדלו, צריך לומר שהביצים התקטנו במחצית. ולכן קבע לנהוג לחומרא בכל השיעורים התלויים בביצים - בחלה, רביעית, כזית וכו' - כפליים משיעורם במציאות. גם החתם סופר לאחר ההתנצלות⁵ כתב שג"כ עשה מדידה כזו וגם לו יצא כך. וגדולים

1 האצבע היא א' מכ"ד באמה. ע"י רמב"ם הל' ס"ת פ"ט ה"א ועוד.

2 הל' ביכורים פ"ו ה"טו.

3 שו"ת תשב"ץ ח"ג סי' לג: "והדבר נראה לעין כי כשתשער המקוה באמות שלנו היום ותכוין אותו למדת הביצים במקומות אלו תמצא שהביצים הם קטנות מהשיעור הרבה". וע"ע בשו"ת אבקת וכול סי' נב ובשו"ת מבי"ט ח"א סי' קמג, בענין מקוה שהיה בו מ' סאה לפי המשקל שכ' הרמב"ם בשיעור הרביעית (הל' צירובין פ"א הי"ב ובפיה"מ מס' עדיות פ"א מ"ב), ובמדידה לפי האצבעות היה בו פחות משיעור אמה על אמה ברום ג"א. וע"י ספר חושב מחשבות לר' עמנואל חי ריקי, מאמר מקוה טהרה, מעשה במקוה שמדדו בו יותר מ' סאה לפי ביצים, ובמדידת האמות לא היה בו כשיעור. וע"י באורך בס' עיקרי דינים [עיקרי הד"ט] הנדפס בסוף השו"ע יו"ד, סי' כב סעי' ח. (והרב המחמיר שם הוא ר"ע חי ריקי הנ"ל). וע"ע בס' מידות ושיעורי תורה פ"ד.

4 צ"ח פסחים קטז ע"ב.

5 שו"ת חת"ס ח"א סי' קכז: "והנה נאמנים כל דברי חכמים ואיננו ח"ו כאותו תלמיד שאמר אילו לא ראיתי לא האמנתי, מלגלג על דברי חכמינו, חלילה לי מהרהר אחרי מעשיהם, מ"מ יגדיל תורה ויאדיר ולהראות הלכה לתלמידים טרחתי ומדרתי" וכו'.

נוספים מדדו כן וגם להם יצא כן⁶. ולכן כתבו להחמיר כדברי הצל"ח.
 כמעט כל הפוסקים הביאו את חידושו של הצל"ח⁷, יש מהם שכתבו להחמיר כדבריו,
 ולפחות בדברים הנוגעים לדאורייתא⁸, ויש שכתבו שאין לשנות המנהג מקדמת דנא⁹. וכן היו
 חילוקים במנהג למעשה, יש שנהגו כשיעור הצל"ח¹⁰ ויש שנהגו כשיעור הביצים הרגיל¹¹.
 בשנת תש"ג הו"ל הגאון רא"ח נאה זצ"ל את ספרו 'שיעורי תורה', ובו טען להוכיח
 שהביצים לא התקטנו, עפ"י הרמב"ם שכתב את משקל המידות לפי מה שמדד, וזה מתאים
 למידות הביצים של ימינו. וכדי ליישב הסתירה בין שיעור הביצים לשיעור האצבעות, כתב
 שהשיעור שמדדו האחרונים אינו נכון, ושיעור האצבע האמיתי הוא פחות מזה. כנגד זה הוציא
 מרן החזון איש זצ"ל את 'קונטרס השיעורים' להוכיח את שיעורי האחרונים, ומאז נקבע הדבר
 שיש ב' שיעורים: 'שיעור חזו"א' ו'שיעור ר"ח נאה'.

אך יש ליתן את הדעת לדבר שרבים טועים בו, שהמנהג הפשוט לפני הצל"ח היה באמת
 סתירה בין שיעור האורך לשיעור הנפח. בעוד שבשיעורי הנפח הלכו לפי הביצים המצויות וכפי
 הפשטות בכל ספרי הפוסקים, בשיעורי האורך הלכו לפי האצבעות המצויות, שהוא גדול
 בהרבה מהשיעור המתקבל ע"פ הביצים. ואף חכמים שלא קיבלו את חידושו של הצל"ח, מ"מ
 בשיעורי האורך רובם לא נטו מהשיעור המקובל¹².

המאמר שלפנינו מחולק לג' חלקים: בחלק א' תבואר דעתם של חכמי אשכנז ביחס לסתירת
 מידות האורך עם מידות הנפח ולחידושו של הצל"ח. בחלק ב' יבואר מהו שיעור אצבע, שהוא

- 6 ע"י מעשה רב סי' קה; שערי רחמים אות קסה; שו"ת זבחי צדק יו"ד ח"ב סי' כט.
 7 ע"י חיי אדם כלל נ סעי' ב, כלל קכח סעי' טו, שערי צדק להנ"ל הל' חלה פ"ד סעי' ח; בית אפרים (בס' ראש
 אפרים ח"ג תשו' טז), ובספרו מטה אפרים סי' תרו סעי' יא; שערי תשובה סי' רי ס"ק ב, סי' תנו ס"ק א, סי'
 תפו ס"ק א; פתחי תשובה יו"ד סי' שכד ס"ק א; הגהות הגרי"ש נתנוון - יד שאול או"ח סי' תפו, יו"ד סי' שכד
 סעי' א; קיצור שלחן ערוך, כללים; מקדש מעט סי' שכד ס"ק ד; משנה ברורה סי' רעא ס"ק סח ובבה"ל שם,
 וסי' תפו ס"ק א; ערוך השלחן או"ח סי' קסח סעי' יג, יו"ד סי' שכד סעי' ה; ועוד.
 8 ע"י מע"ר שם; וכן הורה הגרי"ח מוואלאזין ע"י שערי רחמים שם; ראש אפרים ומט"א שם; שו"ת חת"ס שם;
 ספר מי השילוח סי' א ס"ק ו, ספר חלת לחם להנ"ל סי' ג סעי' ב; שו"ת מהר"ם שיק ח"ב יו"ד סי' קצט; שו"ת
 אהל אברהם (שאג) סי' יב; משנ"ב שם; שו"ת זבחי צדק שם; פסקי הגרי"ח זוננפלד הלכות חלה סי' יד; חזון
 איש קוני' השיעורים (או"ח סי' לט); גשר החיים עמ' כד הערה 3.
 9 ע"י שו"ת אמרי אש סי' לג; הגה: אמרי ברוך על שו"ע יו"ד סי' מד ש"ך ס"ק יב; וע"ע קובץ שיעורים ח"ב סי' מו.
 10 ע"י ח"א שם; ערוה"ש שם; אשל אברהם סו"ס רעב, סי' רפט סעי' ב, סי' תקכ"ז סעי' ז ד"ה ששכח; שו"ת דעת
 כהן סי' קח; וע"ע שו"ת תשובות והנהגות ח"ג סי' שלד.
 11 ע"י מקדש מעט שם; וע"י בה"ל שם שכן מנהג העולם.
 12 ראה למשל חיי אדם וקיצור שו"ע שלא הכריעו בשיעור מידות הנפח, אולם בשיעור מידות האורך נקטו
 בפשטות שיעור גדול (ע"י שעור מקוה עמ' קטז, קלו). וכן המשנ"ב אף שנוטה לסמוך על מנהג העולם לכה"פ
 לגבי דינים רבנן, לא מצא דרך ליישב את קושית הצל"ח (ומגדיר אותה 'קושיא גדולה וחמורה על שיעורנו')
 ע"י הקטנת האצבע. ולא מצאנו בפוסקים עד הדור האחרון שכתבו ב' מידות למידות האורך – לקולא
 ולחומרא – אף שבמידות הנפח כן כתבו שיש ב' שיעורים. וע"ע באורך בענין זה בקובץ בית ועד לחכמים
 (סאטמאר), ניסן תש"ע, עמ' ריב. וע"ע בספר 'בירורים וביאורים בורה דעה' (ר"א גלינסקי) עמ' תסו.

יסוד שיעורי האורך והנפח. בחלק ג' נסקור את מידות השיעורים שכתבו רבני אשכנז בדור האחרון, ובפרט רד"צ הופמן ותלמידיו, במידות האורך ובמידות הנפח.

חלק א

סתירת מידות האורך ומידות הנפח

א. הגידולי טהרה

בעיר פיורדא ישב לו בהצנע אחד מגאוני הזמן, רבי מנחם מענדל קארגווא (תקל"ב – תר"ג)¹³, אשר בעל ה'כתב סופר' מעיד בשם אביו על גדולתו הרמה כאחד מן הגדולים אשר בארץ¹⁴. ר"מ קארגווא היה תלמידם של גדולי ישראל בימיו: ר' נתן אדלער, ר' פנחס הורוויץ בעל ההפלאה אב"ד פפד"מ, בעל הנודע ביהודה ועוד¹⁵. היה נחשב מזקני הדור והשיב תשובות רבות בהלכה¹⁶.

בספרו 'גידולי טהרה' על דיני מקואות (חלק השו"ת סי' א), דן המחבר 'במידות שיעור מקוה אם נשער ארבעים סאה לפי חשבון הביצים או ע"פ חשבון האצבעות, ויתבאר עוד הרבה דינים בשיעורי תורה'. בתחילת דבריו מביא את דברי הגמ' בפסחים ששיעור מקוה הוא אמה על אמה ברום ג' אמות, ושיערו חכמים שהוא מ' סאה. אך מקשה ע"ז ששני שיעורים אלו אינם מתאימים:

יש לתמוה, דהא הסאה קמ"ד ביצים ולפ"ז שיעור מ' סאה יעלה למנין ה' אלפים תש"ס ביצים, וזה מוכחש במציאות, ואם נמדוד רביעית ע"פ האגודלין כמבואר שם,

13 ראה אודותיו: ירושתנו, ספר עשירי תשע"ט, עמ' פט.

14 בהסכמתו לספר גידולי טהרה כותב כך: "והן אם כי גדולת הרב המחבר זצ"ל נודעת במדינת אשכנז ודברי שפתי אך למחסור לפארו ולספר שבחו, מ"מ נענתי ראש למלאות רצון המבקשים למען תהי' השורה לעדה במדינת הרחוקים אשר לא שמעו שמעו הטוב וגדולת תורתו לא נודעת להם, לזאת אעדה נאמנה כי שמעתי כמה פעמים שבחו ומהללו בפי כבוד אאמ"ו מאוה"ג זצ"ל וידעהו בשם, כי הוא בקי בחדרי תורה, ארי שבחבורה, לו זרוע עם גבורה, לישא וליתן במלחמתה של תורה, הא לגמרא והא לסברה, קולע אל השערה, כאחד מן הגבורים, אשר לבית ישראל מאירים" וכו'.

15 ז"ל ראש ישיבת פיורדא הג"ר וואלף האמבורג בהסכמתו לספר גידולי טהרה: "הלא נודע בשערים שערי תורה גדולת האיש הנ"ל אשר היה בקי בכל חדרי תורה חכם וסופר שייף עייל שייף נפיק, והי' יצק מים אצל גדולי ישראל הי"ה הה"ג מוה' נתן אדלער והרה"ג מוה' פנחס הורוויץ ז"ל אב"ד דק"ק פ"פ דמיין והרה"ג בעה"מ נודע ביהודה וספרי צלח וצלה"ה וגם אצל חתנו הרה"ג הצדיק החסיד מוה' יוסף יאסקא אב"ד דק"ק פונזא וצלה"ה וגם אצל הרה"ג מוה' הירץ שיער וצלה"ה ולאחר חתנתו פה הלך לפאריז ושם ישב והתמיד בלימודו כמה שנים אצל גיסו הר"ר ברוך ווייל ז"ל וכל הדבר הקשה יביאון אליו וכל הגדולים שמה לדבר גדול הצטרפו אותו לשמוע ממנו דעתו דעת תורה ועשה פרי קודש הלולים ואח"כ חזר לביתו פה העירה" וכו'.

16 עי' יד הלוי ח"א יו"ד סי' סג ז"ל: "וכבר מלתי אמורה שדברי המה רק להלכה אבל למעשה המה בטלין ומבוטלין כי בעה"י יש לנו חכמים זקני הדור יחיו, מהם נשאל מענה ואחר הוראותיהם נלך, ויען שמרנא הרה"ג מהר"א בינג נר"ו הוא חלוש בעו"ה כעת, תכתוב אף אם הוא ברחוק מקום לק"ק פיורדא לאדמ"ו הרה"ג כמהר"א וואלף ה"ב [האמבורג] נרו יאיר או להרה"ג מהרמ"ק נר"י או לשניה' כאחד טובים".

כבוד התורה הפנימי

בחיבורו הקטן 'כתרי אותיות תפילין'¹ מלמדנו רבי יהודה החסיד דין המיוסד על יסוד חשוב ובעל השלכות אף בתחומים אחרים. אלה הם דבריו²:

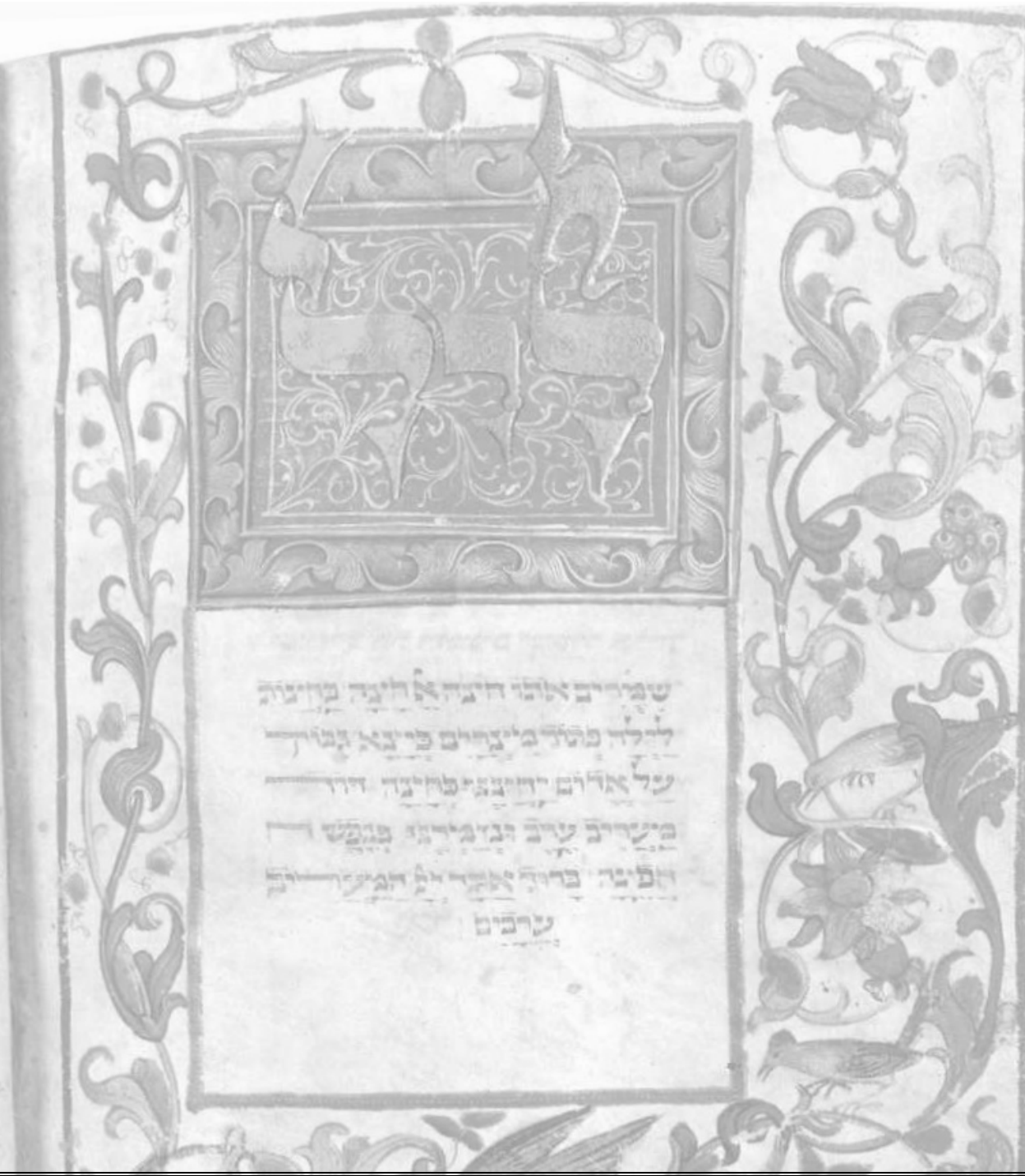
וזהו שסמך 'שכל טוב לכל עושיהם'³ וסמך לו 'במצותיו חפץ מאד'⁴, בתיקון נאה משום 'ואנוהו' במצות מבחוץ למראית העין, כל שכן מבפנים, שהרי בית המקדש מבפנים שני 'ויצפהו מפנימה זהב טהור'⁵, לכן אם יכתוב כתיבה דקה אינו יפה ונמחק מהרה, הרי בשביל כבודו שיהו קטנים, יותר טוב שימעט כבודו וירבה כבוד שמים לכתוב קצת כתיבה עבה⁶.

רבי יהודה החסיד מציג את המתח בין היופי החיצוני לבין היופי הפנימי. בלשון אחרת, בין היופי בעיני בני אדם – שבעיניהם תפילין קטנות יפות הן והעושה כך מקיים 'ואנוהו' – לבין היופי בעיני שמים; שהרי העושה תפילין קטנות ממילא יצטרך להתמודד עם בעיה – שהיא תוצאה ישירה וטכנית – שהכתב יהיה קטן וממילא לא יהיה יפה כל כך ואף עלול להימחק מהרה.

התחדש בדבריו יסוד גדול, שמלבד החיוב הידוע של 'ואנוהו', יש דין נוסף של כבוד התורה.

נעמיק בדינים אלו. הדין הראשון הוא 'ואנוהו', שאנחנו מצווים ליפות המצוות. חז"ל הזכירו הלכה זו הרבה (תלמוד בבלי וירושלמי ובמדרשי הלכה): 'זה אלי ואנוהו - אתנאה לפניו במצות, אעשה לפניו סוכה נאה, לולב נאה, ציצית נאה, אכתוב לפניו ספר תורה נאה'.

- 1 י"ל מכת"י ע"י רמ"מ משי זהב, בתוך אוצר ספרי סתם, א, ירושלים תשל"ל. על הספר ראה במבוא שם עמ' 27.
- 2 שם עמ' ה-ו.
- 3 תהלים קיא, י.
- 4 שם קיב ע"א.
- 5 ע"פ שמות לו, ב: 'ויצפהו זהב טהור מבית ומחוץ'.
- 6 ראוי לציין כי אף שקיימות כמה נוסחאות של החיבור הזה, מ"מ הקטע הינו מוסמך ללא ספק כי דברים אלו מובאים גם במדרכי (הלכות קטנות, תתקסט) וכן באור זרוע. בשניהם מובא דין זה בשם רבי יהודה החסיד ובשינויים מזערניים ממה שצטטנו מ'כתרי אותיות תפילין'. זו לשון בעל אור זרוע, ח"א, הל' תפילין, סי' תקנה: 'כתב מורי הר"י החסיד זצוק"ל שכל טוב לכל עושיהם וסמוך לו במצותיו חפץ מאוד. בתיקון נאה משום 'ואנוהו במצות' מבחוץ למראית העין, כש"כ מבפנים שהרי ביהמ"ק מבפנים שנאמר ויצפהו מפנימה זהב טהור. לכן אם יכתוב כתיבה דקה אינה יפה ונמחק מהרה הרי בשביל כבודו שיהיו קטנים. יותר טוב שימעט כבודו וירבה כבוד שמים לכתוב קצת כתיבה עבה". וראה שם בציוני מנחת סולת מהמו"ל.

תקרב רינת'י

'מערבית' לליל פסח - מתוך סידור אשכנזי

מזמורים לדוד

רבגוניות הנושאים בהם עסק הרדצ"ה היא מפליאה, זאת למרות זמנו הקצוב, כפי שהוא עצמו מתאונן לא אחת: "ואני מוטרד בחבילי טרדין להדפיס ספרי אשר נחוצים הם לפי המקום והזמן, גם משועבד אני ללמוד שיעורין כסדרן ופי' תורה, וגם פוסק הלכות שחיטה והלכות חליצה, ואני רובץ תחת משאי משא לעיפה" (שו"ת מלמד להועיל, ח"ב סי' כה). במאמר שכתב חתנו לדמותו, מתאר כיצד "לפעמים היה קופץ מהשולחן בשעת הארוחה, מחכה למנה הבאה, וחוטף כמה דקות לכתובה" (ר"א מרכס, Essays in Jewish biography, Philadelphia, 1947, p. 218). על כל זאת באה גם זוית לא ידועה זו ומשלימה פן נוסף באישיותו ובפעליו של הרדצ"ה, כמחבר שירים, פיוטים ותפילות - כמו שיר לכבוד רבו, וברכות השנים תפילה לעילוי נשמתו. שיר לסיום הש"ס ולחברה קדישא, ושירי חתונה.

באחד מהשירים הללו (שיר ז, להלן) נמצאו תיקונים בכת"י של הרדצ"ה, עובדה המתוארת בכתבי תלמידו וחוקר תולדותיו (שעדיין, לצערנו, בכת"י) הרב ד"ר ברוך עקיבא פוזנר: "...ובנוגע לשפה ולסגנון במליצות האלה אפשר להוכיח, שהופמן השתדל לשפר ולשכלל אותן. כן נמצאות כמה נוסחאות ותקונים בכתבי יד שלו".

בדרך כלל רדצ"ה לא ציין את שמו בפירושו, אך לעיתים רמז לו, בצינו את אותיות שמו - ד'ו'ד' צ'ב'י', ושם משפחתו: א'י'ש' ת'ק'ו'ה' = הופמן בלע"ז, או שחתם בראשי תיבות: דצ"ה. באחד השירים (שיר א, להלן) הפנה את תשומת הלב לרמז שמו, כשכתב בשער השיר בשנינות: "שם המחבר, אל יוציא כרוז / כל מבקשו ימצאנו בחרוז".

שירים אלו נדפסו למקומם ולשעתם בכמות מוגבלת ועל דף בודד, ועל כן נדירה המצאותם כיום. אלו המתפרסמים בזאת, לוקטו אחד אחד ממקורות שונים, ומהם שנתגלו בס"ד מפליאה. יתכן ומסתבר שישנם שירים ותפילות נוספים שלא נודעו לנו, מי יתן ויימצאו גם הם.

א. שיר החיים - לכבוד מורו ורבו רבי עזריאל הילדסהיימר, תר"נ.

שיר החיים

לנשר הגדול בעל כנפים / מורנו ורבנו מידו קרנים /
אשר חפר בארות מים חיים / תהלתו ותפארתו יגידו מחנים

ה"ה רבנו עזריאל הילדעסהיימער נ"י
 רב של קהל עדת ישראל / וראש בית מדרש הרבנים בבערלין
 ליום מלאת לו שבעים שנה / ז"ך אייר שנת תר"ן לפ"ק

שם המחבר אל יוציא כרוז
 כל מבקשו ימצאנו בחרוז

שְׁבַעִים הֵמָּה יָמֵי שְׁנוֹתֵינוּ
 שְׁמוֹנִים הֵם בְּגִבּוֹרוֹתֵינוּ
 אֵךְ יֵשׁ תִּקְוָה לְאַחֲרֵינוּ
 לְרֵאוֹת חַיִּים

לְכַבּוֹד אִישׁ חַי
 נְשִׁיר אַחֵי
 שִׁיר הַחַיִּים

רַב עוֹד נִחְזָה בְּאוֹר פְּנֵי מֶלֶךְ
 גָּבַר צְדִיק בְּתִמּוֹ לֵלֶךְ
 לְנוֹגַהּ זָרְחוּ נִסֵּעַ וְגַלְךְ
 בֵּין עַרְבִים

אוֹר מוֹרְנוּ
 יְאִיר לְנוּ
 שְׁבַעֲתִים

הִנֵּה יוֹם לְיוֹם יָבִיעַ אוֹמֵר
 מַעֲשֵׂה תוֹקֵף צְדִיק כְּתוֹמֵר
 רַבְּנוּ עֲזַרְיָאֵל הִלְדַּעְסֵהֵימְעַר
 בְּעַל כְּנָפִים

חֶפֶר בְּאֲרוֹת
 לְדוֹרֵי דוֹרוֹת
 מְצָא מֵים

בְּאֶרֶץ צִיָּה בְּמִדְבַר הָרִים
 הוֹצִיא [נוֹזְ]לִים מֵים קָרִים

קולו נתן במחנה עברים
המוני מים

סורו טמא
הוי כל צמא
לכו למים

כרם נטע ויעזקהו
שורק תמיד ישעהו
ענב עשה טוב פריהו
עץ החיים

אכלו רעים
תמימי דעים
שתו לחיים

רבו מחול זכותיו
עצמו מספר צדקותיו
איכה יערך כל תהלותיו
ערל שפתים

אנא אל דינו
תן למורנו
רוב שנות חיים

ינוב בשיבה דשן ורענן
בתוך צאצאיו שקט ושאנן
ביתו בנוי לעד מכונן
יראה בחיים

כארז לבנון
ישגה וינן
בין החיים

מנהג הסליחות במדינת במברג ותענית השזיפים הנהוג בק"ק במברג

מדינת במברג ובירתה העיר במברג | סדר אמירת הסליחות במדינת במברג¹ | מניין הגיע
לבמברג והגלילות מנהג זה? | 'צוושכן-תענית' – תענית השזיפים | מקור ראשון לתענית
השזיפים | גזירת תנ"ט והנסיכות שהביאו לאירוע השזיפים | בתי הכנסת בק"ק במברג

מדינת במברג ובירתה העיר במברג

העיר במברג שוכנת כ-200 ק"מ מזרחית לפפד"מ על גדות נהר הרגניץ (Regnitz), בקרבת
השתלבותו עם נהר המיין. העיר במברג היתה עיר הבירה² של הנסיכות-הבישופות³ של במברג
עד שנת תקס"ב.

הכיתוב הלטיני:

D(ominus): LOTHARIUS FRANCISCUS S(acræ)
M(oguntinæ) S(edis) Archiep(iscopu)s S(ancti)
R(omani) I(mperii) Princeps Elector. Ep(isc)o(pus)
Bambergensis), R(everendissi)Mo ac
Eminentissimo

R(everen)d(issi)mo Eminentissimo Princisii ac
Domino Domo Lothario Franciso. Sacræ Moguntinæ
Sedis, Archiepiscopo S(ancti) R(omani) I(mperii) per
Germaniam Archi Concellario Principi Electori;
Episcopo Bambergensi, Duo suo Clementissimo

האדון: לותר פרנץ, ארכיבישוף הכס הקדוש של
מגנצא, נסיך בוחר של האימפריה הרומית הקדושה,
הגמון של במברג, הנערץ והנכבד ביותר.
(אל) הנערץ והנכבד ביותר אדון הבית לותר פרנץ.
ארכיבישוף של הכס הקדוש של מגנצא, הנסיך
הבוחר של האימפריה הרומית הקדושה, נשיא
חבר הבוחרים הגרמני, בישוף של במברג, הוד
אדון האדיב ביותר.

דיוקן ההגמון לותר פרנץ פון שיינבורן⁴
התמונה באדיבות המוזיאון הבריטי, לונדון

- 1 המקורות בנושא עלום זה הם דלים ביותר, ולכן, מחבר המאמר יהיה אסיר תודה לכל מי שיש בידו מידע
כלשהוא, מידע אישי או משפחתי, או מי שיש בידו מירושה או מכל מקור אחר, ספרי סליחות מאיזור במברג,
שיודיע על כך למערכת ירושתנו.
- 2 הנסיכות-הבישופות של במברג הייתה קיימת משנת ד"א תשס"ז עד שנת תקס"ב (1802-1007), אז הפכה
לחלק מבאואריה.
- 3 גרמנית: Hochstift Bamberg; אנגלית: Prince-Bishopric of Bamberg, כלומר הנסיך היה בעצמו ההגמון.
- 4 Lothar Franz von Schönborn (1655–1729) שימש כנסיך הגמון של במברג בין השנים 1693 ו-1729.
(הוא שימש בו זמנית גם כארכיבישוף-נסיך הבוחר של מגנצא). בימיו, כיהנו בבמברג להבדיל, הרבנים רבי
מנדל רוטשילד ואחריו רבי משה ברודא, בנו של רבי אברהם ברודא אב"ד פפד"מ.

מימין: ארמונו שבנה בכמברג משמאל: הסמל שלו בהגדלה

עם איזכורה של יהדות מדינת במברג⁵, ראוי לציין שני מנהגים ייחודיים ליהדות מדינה זו:
 א. במדינת במברג היה סדר מיוחד לאמירת הסליחות.
 ב. בכמברג היו צמים בערב ר"ח אייר ואומרים סליחות, ונקרא בפי העם "צוושכן-תענית", תענית השזיפים.

סדר אמירת הסליחות במדינת במברג

כידוע, ברחבי אשכנז היו מנהגים מקומיים שונים רבים בסדר אמירת הסליחות⁶. בק"ק במברג והגלילות⁷, היה מנהג מיוחד אשר לא הרבה נכתב עליו⁸. איזור זה כלל את מדינת במברג, מדינת

5 בין הקהילות במדינת במברג ניתן למנות את Adelsdorf, Aisch, Altenkunstadt, Aschbach, Aufsess, Bamberg, Bischberg, Breitenlohe, Burgebrach, Burgcelleren, Burghaslach, Burgkunstadt, Burglesau, Buttenheim, Demmelsdorf, Dormitz, Ebensfeld, Ebermanstadt, Ebneith, Ebrach, Egloffstein, Ermreuth, Etzelskirchen, Faselshof (Fassoldshof), Forchheim, Frensdorf, Friessen (Friesen), Fürstenforst, Gaiganz, Geiselwind, Gleisdorf (Gleusdorf), Grasmannsdorf, Gügel, Gunzendorf, Hagenbach, Hallerndorf, Hallstadt, Hausen, Heiligenstadt, Herrnsdorf, Herzogenaurach, Hirschaid, Hoehstadt, Hollfeld, Horb, Kairlindach, Knetzgau, Kolmsdorf, Kronach, Kunreuth, Küps, Lichtenfels, Lisberg, Lonnerstadt, Maineck, Mainroth., Memmelsdorf, Merzbach, Midwitz (Mitwitz), Mistelfeld, Mittelehrenbach, Mühlhausen, Neuhaus, Niesten, Oberaufsess, Oberehrenbach, Oberlangensstadt, Oberweilersbach, Pinzberg, Pommersfelden, Pottenstein, Pretzfeld, Reckendorf, Redwitz, Reichmannsdorf, Reifenberg, Sambach, Sassanfahrt, Schesslitz, Schlüsselfeld, Schornweisach, Seehof, Seubelsdorf, Stadelhofen, Staffelfeld, Steinberg, Steppach, Stübig, Thüingfeld, Trabelsdorf, Trunstadt, Tüchersfeld, Uehlfeld, Vestenbergsreuth, Viereth, Waischenfeld, Walsdorf, Wannbach, Weidnitz, Weilersbach, Weisendorf, Weismain, Wiesenthau, Zeckendorf, Zeil. (ס"ה 105 מקומות).

6 ראה דניאל גולדשמידט (תרנ"ו-תשל"ג), סדר הסליחות: כמנהג פולין ורוב הקהילות בארץ ישראל, ירושלים, תשכ"ה, הקדמה, עמ' 7; הנ"ל, הקדמה לסליחות מנהג ליטא, עמ' 7; הנ"ל, הקדמה למחזור ליוהכ"פ, עמ' יג, המונה 13 סדרים שונים לסליחות בין האשכנזים.

7 עקשטיין: במברג, עמ' 3, הערה 7, מעיד שסדר זה נמצא בשימוש בכל רחבי פרנקונגה, אך בזה הוא לא דק, כי בפירודא יש להם סדר סליחות אחר משלהם. ב'סדר סליחות מכל השנה' כפי סדר ומנהג דק"ק ווינעציא שבאיטליה ושאר קהלות וישובים באשכנז, פירודא תקפ"ג, המכיל סליחות כמנהג במברג, מופיע בתחילת

תורת אמן

הדלקת נרות שבת, מתוך ספר 'מנהגים' (ביידיש) לרבי שמעון גינצבורג

קונטרס 'שער המנהגים' לבאר מנהגי ק"ק וורמיישא

ובסופו שני נספחות: א. להוכיח שתלמוד ירושלמי נתפשט במדינת אשכנז קודם תלמוד בבלי; ב. נוסחת התפלה מק"ק ווארמס

ר' יעקב קאפיל הלוי במברגר זצ"ל נולד ה' במרחשוון תקמ"ד בעיירה נקר-בישופסהיים (Neckarbischofsheim), עיירה קטנה במדינת באדן-וירטמברג בדרום-מערב גרמניה, אזור שוואבן. אביו ר' יהודה משה היה רבה של הקהילה. בנערותו למד ר' יעקב קאפיל בישיבתו של הגאון ר' אשר וולרשטיין זצ"ל (בנו של בעל 'שאגת אריה') בקרלסרוהה, שהיתה בירת המחוז, ומידו נסמך להוראה. לימים למד בישיבה זו הגאון ר' יעקב עטלינגר זצ"ל, בעל 'ערוך לנר' (נולד בשנת תקנ"ח). ר' יעקב קאפיל היה איש האשכולות, ומלבד שליטתו המדהימה בש"ס ופוסקים היתה לו ידיעה רחבה בפרפראות לחכמה – תולדות גדולי וקהילות ישראל, מדרשים וחיבורים נדחים, כמו גם חוש ביקורת מפותח לדעת מה לקרב ומה לרחק. בשנותיו הראשונות שימש בתפקידי רבנות במספר קהילות בסביבת הולדתו – בנקר-בישופסהיים על מקום אביו, בהיידלברג ובמנהיים הסמוכות ובבית הדין בקרלסרוהה. בן ארבעים שנה במלכו על ישראל. בשנת תקפ"ד התמנה לרבה של קהילת וורמס הוותיקה, אחת משלוש קהילות שו"ם שעל הריין. בקהילה זו הקים ישיבה והרכיץ תורה לתלמידים. היה שותף פעיל בכתב העת התורני 'שומר ציון הנאמן', שהוקם בשנת תר"ו ע"י בעל 'ערוך לנר', כחלק מהמאבק לשמירת מסורת אבות אל מול המגמות הרפורמיות, והרבה לפרסם בו מאמרים תורניים לצד התייחסות בהרחבה לענייני אקטואליה. ר' יעקב קאפיל נפטר בן גבורות שנים, בתענית-אסתר תרכ"ד, לאחר ארבעים שנות עשייה למען כבוד התורה והרבצתה, וכבוד גדול עשו לו במותו. השאיר אחריו אוצר בלום של כתבי יד, שחלקם נמצאים בספריות וארכיונים שונים¹.

כאן מתפרסם לראשונה חיבורו העוסק בכמה ממנהגי וורמס, מתוך גוף כתב ידו שנמצא היום בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים (CAHJP), אוסף אויגן מאייר P101-160. ד"ר אליהו אויגן מאייר, משורר ועורכו הספרותי של העיתון Palestine Post, היה נכדו של ר' משה דוד מאנהיימער מוורמס, מקורבו של ר' יעקב קאפיל. את חיבורו זה הזכיר ר' יעקב קאפיל בדבריו שפרסם בשנת תר"ז בשומר ציון הנאמן, מחברת א' דף כ"ט ע"א: "והנה בקונטרס שער המנהגים שכתבתי לבאר מנהגי ק"ק וורמיישא וכו' ובדעתי להדפיס הקונטרס הזה בעלים אלו". בסופו של דבר לא נדפס החיבור בימיו.

1 עוד לתולדותיו בהרחבה, ראה: רנ"נ אויערבך, שמרי משמרת הקדש, ח"ב, ירושלים תש"ע, עמ' 753-763. קובץ בית אהרן וישראל גליון קצח עמ' יז-יט.

בראש כתב היד נקרא המאמר הנוכחי "מכתב ב", וכמה פעמים במאמר הוא מזכיר "מכתב" או "קונטרס" אחר בסדרה, וכנראה המאמר הנוכחי הוא חלק מחיבור של כמה מאמרים בעניינים שונים. "מכתב א" הוא כנראה מאמרו "ביאור תשובה ישנה" שנדפס בשומר ציון הנאמן מחברת א' מכתבים י"א עד ט"ו, עיין להלן הערה 6.

את החיבור כתב בשנים תר"א-תר"ב, כמבואר ממש"כ במהדורא בתרא שבסוף החיבור. וכך עולה גם מדברי ר' חיים מאיר הורוויץ, בהקדמתו לספר 'בית אהרן' מאת ר' אהרן פולד, פרנקפורט תר"נ. שם, עמ' 14, מנה כתבי המחבר שנשארו בכתובים, ובתוכם: "קובץ מכתבים. כב. (א) מכתב מהרה"ג יעקב קאפיל ב"ב הלוי חובק"ק ווארמס (ב' דר"ח טבת תר"ב) ע"ד ר' יעקב גאון ממתא מחסיא (וכותב אליו גם מעניני ארץ ישראל ומזכיר המחלקות בח"ק); (ב) מהנ"ל (ח"י אלול תר"ב) ע"ד ספרו שער המנהגים על המנהגים ומבקש בו את הסכמת רא"ף ומבואר מתוכו כי רא"פ כתב הערות עליו".

בנספח ב, אנו מפרסמים רשימה נפרדת, שנמצאה בין כתבי רבי יעקב קאפיל, העוסקת בנושא הקשור למנהג וורמס ולכן קבענו כאן את מקומה, דאידי דזוטר מירכס. בסוף המאמר, הבאנו רשימת כתבי יד של רבי יעקב קאפיל הידועים כיום (מלבד המופיעים אצל רנ"י אויערברך, ראה הערה 1 כאן, ומלבד הכתבים שבתיק הארכיוני הנ"ל באוסף אויגן מאיר). תודתנו נתונה להנהלת הארכיון על הרשות לפרסם את כתב היד, ותודה מיוחדת למנהל ד"ר יוחאי בן-גדליה על העצה והתבונה והליווי האדיב לאורך כל הדרך. תודה לכל מי שעסק בגילוי כתב יד זה, העתקתו ועד התקנתו לדפוס, והם הרב משה דוד צ'צ'יק והרב יעקב גולדשטיין. תודה מיוחדת להרב זאב יצחק דינר, שמתוך מסירות ודייקנות הביא את המלאכה לגמרה ולשלמותה.

*

כל ההדגשות והניקוד והפיסוק – כך הם במקור. פתרנו מספר ראשי תיבות, וחילקנו קטעים ארוכים לפסקאות. הערות השוליים גם הן מהמחבר, והערות המערכת באות בסוגריים מרובעים. בנספחים כל ההערות מהמערכת ולכן אינן בתוך סוגריים מרובעים.

כתב יד 'שער המנהגים'

שער המנהגים

הנה בקהלת וורמיישא (וואַרמס) יש בכמה ענינים מנהגים שונים מבשארי קהלות אשכנז; והם מיסדים מימים קדמונים, כאשר יעידו על זה מחברי ספרי המנהגים של קהלה זו (הקדמון שבהם הוא ר' יהוד' ליווא בר יוסף משה קירכהיים (שהיה תלמידו של הגאון מו"ה משה לוריא ז"ל) וכתב ספר המנהגים שלו בשנת ה' שצ"ב²; ואחריו ר' יפתח יוסף יוזפא שמש הלוי מנצפך, כתב מנהגים ארוכים בשנת ת"ח, ואחר זה העתיקם בספר קצר שלא נמצא בו לעת עתה פרט השנה³ (אמנם לא נגמר קודם שנת תל"ג, כאשר שנמצא שם⁴ מעשה וענין הוראה שנתהוה כאן בשנה ההיא)) ובאמת אם נחפש בספר מהרי"ל, נמצא שבכמה ענינים מנהג קהלת מגנצא מסכים עם אותו שבקהלת וורמיישא, כמו שאבאר לפנינו במקומות השייכות; ועם שבכמה מנהגים נמצא חילוק בינותם, מ"מ יותר יש למצוא הסכמה בין מנהגי שתי קהלות הללו, לשתמץא עם מנהגי שארי קהלות אשכנז; והסיבה לזה היא, כי קהלות אלו, בצירוף קהלת שפירא⁵ (שפייער), נתישבו בימים קדמונים, שע"י שבאו הרומים בארץ אשכנז, ונבנו אצל נהר רינוס, הערים האלו, אשר היו בתוך מבצרי הרומים כנודע, נתישבו שם ג"כ היהודים שהביאו אתם, ונתיסדו המנהגים הקדושים בקהלות האלה ע"י חכמיהם מורי התורה, שהיה להם בודאי בימים הראשונים יד נשיאות, דוגמא מהנשיאים שהיו להיהודים שבארצות המזרח בימים ההם, שהיתה המשרה על שכמם ככל הענינים הנוגעים לקיום התורה וקרוב לשמוע שג"כ באו אז רבנים סמוכים גדולי ישראל מהתם להכא לעת הצורך, כל זמן שהיתה הסמיכה נוהגת שם⁶; ולזאת החזיקו במנהג אבותיהם, ולא חשו אף אם במקומות אחרות שנתישבו שם יהודים בזמנים חולפים מאוחרים, החזיקו במנהגים משונים משלהם (וברבות הימים גם כמה קהלות אחרות, שנתיסדו על ידי

2 [יצא לאור ע"י מכון ירושלים בשם מנהגות וורמייזא לר"י קירכום].

3 [יצאו לאור ע"י מכון ירושלים בשם מנהגים דק"ק וורמיישא לר"י שמש].

4 [בנדפס ס' רנא בהגהות, ובאמת נזכרה שם גם שנת תל"ו ע"י ש"ש ע"פ מפתח התאריכים].

5 אף שגם קולוניא (קאָלן) ושטראַסבורג נבצרו בימים ההם ע"י הרומים, מ"מ מאחר שקהלות שו"ם [שפירא, וורמיישא, מגנצא] תקנו תקנות לכל בני רינוס, נראה שהם הקהלות הישנות. והסיבה שלא הביא בספר מהרי"ל ממנהגי קהלת שפירא היא, משום שבימי כתיבת ספר מהרי"ל כבר בטלה, כי בשנת ה' קנ"א נהרגו כל היהודים שבשפירא (אַטטענז' דריט טהייל ס"א [דוד אַטטענזאַסער, דיא געשיכטע דער יהודים, ח"ג דף סא ע"ב]).

6 ואגב ראיתי להזכיר שבענין המחלוקת שמצאנו בספר סדר הדורות דף מ"ד ד' [בדפוס] קארלסרוא תקכ"ט, פרק דור חמישי של אמוראים, ד"א קי"ח] אם הנשיא האחרון היה ר' הלל הנשיא, או היו אחריו עוד שני נשיאים, דהיינו בנו ר' יהודה ואחריו נכדו ר' גמליאל האחרון. נראה דמר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי, דבימי ר' הלל בטלה הסמיכה, וכמו שהוכחתי במכתב הקודם [המאמר הנוכחי נקרא בראש כתב היד "מכתב ב", המכתב הקודם הוא כנראה מאמרו "ביאור תשובה ישנה" שנרפס בשומר ציון הנאמן מחברת א' מכתבים י"א עד ט"ו, שם בסי' ד' (דף כ"ה ודף כ"ז) מבאר שהסמיכה בטלה בימי רבי הלל], נמצא שבטל אח"כ שם נשיא האמתי, כי תואר נשיא הוא עם סנהדרין סמוכים, ור' יהודה ור' גמליאל האחרון שהיו אח"כ היה להם תואר נשיא אמנם בדרך ההשאלה ולא בעצם ענין הנשיאות.

לידי קהלות אלו, או שהיו עומדות תחת משמרת מוריהם, החזיקו – לפי הנראה – בעיקרי המנהגים האלה, כאשר נראה מספר הרוקח בהל' יוה"כ (סי' רי"ז) "ומנהג שלנו במלכות לותר"⁷.

ולזאת בודאי שכל מנהגי העיר הזאת יש להם עיקר ויתד תקוע במקום נאמן, כי קדמונים הם, ומפי חכמים גדולים הוקבעו, וכמה מרבתינו הקדמונים נוחי נפש שהיו בעיר הזאת, ותורה יצאה מהם לישראל⁸, החזיקו בהם; וזה הוא אשר העירני לבאר אותן שיש עליהם ערעור אמנם בתחלת ההשקפה, ולהודיע ולהוכיח ברחבה, כי לאחר העיון הראוי אין בהם נפתל ועקש, רק נכונים הם למוצאי דעת. אמנם אותן המנהגים שטעמם נגלה, אף אם משונים הם מבשאר קהלות לא ראיתי מן הצורך להעלות בחבורי זה.

(ולהקל על המעיין חלקתי אותן המנהגים שאבאר לסימנים וסעיפים)

סימן א'. חילוקים בענין ימים שאומרים בהם תחנון, ושאינ אומרים בהם.

סעיף א'. בחמשה עשר באב, בחמשה עשר בשבט, ובל"ג בעומר, אומרים תחנון, וכמו כן מן לאחר אסרו חג דפסח עד סוף ניסן ומן לאחר אסרו חג דסוכות עד סוף תשרי אומרים תחנון;

7 גם בשו"ת מהרש"ל סי' כ"ט מביא גדולי לותר, והוא לאטהרינגען, וזה השם נתווה בימי חלוקת מדינות אשכנז, צרפת ואיטאליען בין הקיסר לאטאהאר הראשון ושני אָחיו (בעיר וורדון [?] Vertuner Vertrag [חווה ורדן] ד' ת"ר) והיה כולל אז השם הזה כל המדינות שמעבר השמאלי של נהר רהיין שבין צרפת ואשכנז, ואף שהכרכים מגנצא, נורמיישא ושפירא נשארז אז ע"פ תנאי מיוחד אצל מדינת אשכנז, חשבו אותם המחברים הללו למלכות לותר, באשר שהכרכים האלו היו מוקפים ממדינה זו משלשה צדדים; ויותר נראה שעם שהיו שייכים למדינת אשכנז בעצם, היו נקראים אעפ"כ בשם זה כפי כל – ואפשר שעיקר הנחתו היתה ג"כ עליהם – לקורבתם לעיקר המדינה; ומה שאין אנו מוצאים מנהגים אלו עתה בשאר מקומות שהיו שייכים למדינה זו, הוא מחמת שלטיבת הגירושים והשמדות נתישבו אותן מקומות אחר זה ע"י יהודים אחרים שבאו ממדינות אחרות שהיו נקבעים בהם מנהגים אחרים.

8 למי מהחכמים לא נודעו מעלות רבינו יצחק הלוי רבו של רש"י ובנו ר' יעקב (הוא המכונה בפוסקים הקדמונים בשם יעב"ץ כי אותו מעשה שהביא בהגהות מיימוניות 'הל' תענית פ"ה אות ח) ומרדכי סוף תעניות (סי' תרל) והטור או"ח סי' תקנ"ט "שהיה רבינו יעב"ץ בעל ברית בתשעה באב שנדחה", הביא הרוקח סי' קי"ג וז"ל: "מעשה היה בוורמיישא חל תשעה באב בשבת ודחו התענית עד למחר כו' והיה רבינו יעקב בעל ברית" כו' וכ"ה בחידושי אנשי השם במרדכי תענית – וכ"כ בשו"ת רש"ל סי' כ"ט) וזה הרב נהרג על קידוש השם כאן בגזירת תנ"י ככתוב בספר הזכרת נשמות דוורמיישא [נדפס בקונטרס ווירמייזא וקהל וינא, וינה תר"מ] ונקרא שם בשם רבינו יעקב הלוי ויעוין ראב"ן [דפו"ר פראג ש"ע] דף ע"ב ב' "וכבר אירע מעשה בוורמשא כו' והתיר לו רבינו ר' יעקב בן רבינו יצחק" כו'; גם הביא בספר הנזכר (ס"ט ג') "רבינו שמואל בן רבינו יצחק הלוי", גם (פ"ד ג') "מצאתי הרב ר' שמואל הלוי בוורמיישא כו' וטעם הרב מפי הגאון אביו רבינו יצחק הלוי" כו' (וגם זה הרב נהרג על קידוש השם) ור' קלונימוס איש רומי (שהביאו רש"י ואגודה והרוקח) ור' מאיר ש"צ, ור' אלעזר בעל הרוקח, שכולם היו בעיר הזאת גם מהר"מ מרוטנבורג היה מילידי וורמיישא כמו שיבוא בקונטרס שאחר זה [עיינן מה שכתבנו במבוא למאמר]. גם בשו"ת רש"ל סי' כ"ט הביא כמה גדולים שנקראו גדולי לותר, לבד מאותן שבימים הקדמונים שלא נודעו לנו, כמו שלא נודע לנו מי היה הרב ר' יצחק בר שמואל הקבור בגרמז"א שהביא בשו"ת רש"ל שם, כי אינו ר"י בעל התוס' הידוע, כי בימיו היה הרב ר' שמואל בן רבינו אלחנן נכדו של בעל התוס'.

ואעפ"כ אין מתענין בימים אלו שום תענית חוץ מתענית חלום, ואין האבל מתפלל בהם למנצח⁹, ומנגנים בהם נגון ברכו של ראש חודש¹⁰.

סעיף ב'. אמנם בענין ערב יום טוב, ואסרו חג, ומר"ח ניסן עד פסח, וכמו כן מר"ח סיון עד חג השבועות, וימים שבין יוה"כ לסוכות, המנהג בהם שוה לשארי קהלות, שאין אומרים בהם תחנון.

א'. והנה בענין שאומרים תחנון בט"ו באב כתב הרוקח (שי"א¹¹) דטעמא הוי משום דבטלה מגלת תענית (וכ"כ בספר המנהגים הישן¹²) והנה הענין בעצמותו אינו צריך ביאור רחב, דס"ל להרוקח דבענין "בטלה מגלת תענית" לא לבד נכלל דלא מוסיפין ימים טובים חדשים אחרים דאינן כתובים במגלת תענית לאחר שבטלו הימים הכתובים בה ליו"ט (כמאמר הש"ס ראש השנה י"ט ע"א "קמייתא בטול אחרנייתא מוסיפין") אף גם כל הימים שנקבעו לימים טובים בשום זמן, יהיה לאיזה סיבה שיהיה – חוץ מהיו"ט הכתובים בתורה וכמו כן ר"ח חנוכה ופורים – בטלו מהיות יו"ט משחרב בית המקדש, דבכולם שייך טעמא דש"ס (ראש השנה י"ח ב') "בזמן שיש שלום כו' והנך נמי כי הני". ומעתה ס"ל להרוקח דראוי לנו שלא לבטל אמירת תחנון הקבוע בתוך תפלתנו בט"ו באב; והך טעם שייך נמי באינך יומי שהזכרתי למעלה (סעיף א') לענין אמירת תחנון ודו"ק.

מיהו מוכח מהש"ס תענית (דף ל"א ול"ב) ובבא בתרא (קכ"א) דאף לאחר החרבן עכ"פ קצת יו"ט נוהגין בט"ו באב, מדקאמר ר' מתנא שם "יום שניתנו בו הרוגי ביתר לקבורה" וזה הוי לאחר החרבן, וראוי לנו לומר דר' מתנא אזיל אליבא דהלכתא דקיימא לן דבטלה מגלת תענית, וכן איכא ראייה מדר' מנשיא שם "וקרו ליה יום תבר מגל" אף דלאחר החרבן היה, כדכתב התורת חיים בבבא בתרא שם. וכפי הנראה שלכך מראין בו קצת סימן יו"ט לענין נגון ברכו כו' ושאר האבל מתפלל כו' ושארין מתענין בו תענית שאינו חיוב ביומו, דהיינו שלא קיבל עליו להתענות ביום זה (יעוין מה שאכתוב לקמן) וגם לא תענית יום שמת בו אב ואם, דתענית זה קיל כדכתב האליה רבה סי' תי"ח ס"ק א' דאין הלועזים מתענין בו; אבל הדין המבואר במגלת תענית ביחיד שקיבל עליו תענית שלא יהיה מתענה (ויעוין בית יוסף או"ח סי' תי"ח מחלוקת הראשונים בפירוש דבר זה דמגלת תענית ויעוין ש"ך יו"ד סי' רט"ו ס"ק י"א) לא אמרינן בו, כיון דקיימא לן דבטלה מגלת תענית; ומזה לא דיברו ספרי המנהגים מדלא הזכירו זה בפירוש; והשתא גם באינך יומי הנזכרים למעלה (סעיף א') הדין כן, דחוקה אחת לכולם. והא דאיצטריך להרוקח לשיטתו ליתן טעם לאמירת תחנון בט"ו באב משום דבטלה מגלת

9 זהו דלא כדברי שו"ת מהרי"ל סי' כ"ב שלא אסר לאבל להתפלל רק בשבת ויו"ט וביום שאומרים בו הלל, ויעוין ספר אליה רבה סי' תקפ"ב [ס"ק כב], ונראה שמהרי"ל רק מדינא קאמר, ולא ממנהגא, כי בודאי לא היה נעלם ממנו, כי היה בסוף ימיו אב"ד דעיר הזאת (עיין מהרי"ל הל' ערובי תבשילין [סי' ה]).

10 גם במגנצא אומרים תחנון בימים האלה כמבואר במהרי"ל.

11 [צ"ל: סי' שי"ב].

12 [לר"י קירכום, מנהגי ט"ו באב, סוף הגהה ב].

תקנות חברה קדישא דמעריב בזמנה דק"ק זולצבאך, תקל"א

לע"נ ר' יעקב צבחה ז"ל
אב בית בארכיון המרכזי לתולדות
העם היהודי במשך שישים שנה
גבאי בית הכנסת מבוא הדודאים
משכים ומעריב לבתי כנסיות

חברה קדישא

בקהילות ישראל לאורך השנים פעלו חברות, שניתן לחלק אותן לארבעה סוגים:¹
א. חברות המוקדשות לגמילות חסדים לסוגיה. הרווחת והמפורסמת שבהם היא 'חברה קדישא דקברנים', המכונה גם היום 'חברה קדישא' בסתם. עם זאת, 'כל העדה כולם קדושים', וגם חברות אחרות של גמילות חסדים כונו 'קדושות', כגון חברה קדישא דביקור חולים, הכנסת כלה, מלביש ערומים ושאר דברים שאין להם שיעור. חברות הגמ"ח מילאו את מקומה של הקהילה בדאגה לנצרך, לחולה ולנפטר. החברות בהן הייתה זכות ומעלה, ורק יחידי סגולה זכו לעסוק בגופם במצוות כגון טהרת המת. בסוג הזה של חברות היו גם חברות של נשים.
ב. חברות למטרות לימוד. חברות שהתאגדו סביב לימוד משותף, כגון חברה תהלים, עין יעקב, של"ה, משנה, ש"ס וזוהר. פעמים רבות התחלקו החברות בהתאם לרמה הלמדנית של החברים בהן, והתאמתם לספר הנלמד.
ג. חברות של מדקדקים ונוהרים. חברות שהתאגדו לשם קיום מצווה בהידור על ידי חסידים ואנשי מעשה. בין חברות אלו ניתן למצוא 'חברה קדישא שומרים לבוקר', 'חברת זריזים', 'חברת אשמורת הבוקר', 'חברת נזהרים', 'חברת פרקי שירה' ועוד.
ד. חברות בעלי מלאכה. חברות שהתאגדות בהן הייתה על בסיס מקצועי, כגון חברה דחייטים, סנדלרים, שואבי-מים וכדו'. בניגוד לחברות האליטיסטיות שנזכרו לעיל, החברים בחברות בעלי המקצוע לא נמנו על הנהגת הקהילה, ופעמים רבות היו להם בתי כנסת משלהם. סוג זה היה נפוץ בעיקר במזרח אירופה, אבל אנחנו פוגשים חברה של סנדלרים גם בסרגוסה בספרד שלפני הגירוש.² באשכנז לא רווח סוג זה של חברה.

1 אני נוקט כאן חלוקה שונה משל ישראל היילפרין, 'חברות לתורה ולמצוות והתנועה החסידית בהתפשטותה', ציון כב:ד (תשי"ז), עמ' 194-213, שאיחד את שלושת הסוגים הראשונים לכדי 'חברות לתורה ולמצוות'.

2 M. Kayserling, Ein Verein der jüdischen Schumacher in Saragossa', *Allgemeine Zeitung des Judentums*, 56:37 (9.9. 1892), p. 438

בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי שמור פנקס של חברה קדישא דמעריב בזמנה דק"ק זולצבאך (Sulzbach). הפנקס מתעד את פעילותה של חברה מן הסוג השלישי, שחבריה התחייבו להתפלל ערבית לאחר צאת הכוכבים גם בחודשי הקיץ.³

ערבית בזמנה

כידוע, נחלקו תנא קמא ורבי יהודה במשנה לגבי סוף זמן מנחה (ברכות פ"ד מ"א), ובגמרא (שם, כז ע"א) מסיקים שמחלוקתם נוגעת גם לתחילת זמן ערבית, שלרבי יהודה זמנה מפלג המנחה ואילך, ולתנא קמא זמנה מן 'הערב', שלפי רוב השיטות משמעו כאן צאת הכוכבים. בהמשך פוסקת הגמרא 'דעביד כמר עביד, ודעביד כמר עביד'.

בארצות הצפון הפער בין זמן השקיעה לזמן צאת הכוכבים גדול, בעיקר בקיץ, וכפי שמצוין בהקדמה לתקנות: "מעט שמתפללים מנחה עד צאת הכוכבים היא לעתים יותר מג' שעות". בתקופת הראשונים היה נהוג באשכנז להתפלל ערבית מוקדם, בצמוד למנחה. פתרונות שונים נמצאו לקריאת שמע, שלדעת רוב מוחלט מן הפוסקים (למעט ר"ת, בתוס' ברכות ב ע"א, ד"ה 'מאימת') זמנה אחר צאת הכוכבים, וכן לצורך לסמוך גאולה לתפילה.⁴

כבר בתקופת הראשונים קמו עוררין על המנהג להתפלל ערבית בעוד היום גדול, פעמים רבות אף לפני פלג המנחה, אך חלק מן הראשונים הצדיקו את המנהג. חלק מהאחרונים יצאו חוצץ כנגד 'ההקדמה הגדולה', אך בניגוד לדברי יעקב כ"ץ, הוא נשאר רווח בראשית העת החדשה בכל ימות הקיץ, ולא רק בימי תענית, בהם, כפי שעולה מתקנה ג', נהגו להקדים אף יותר, משום טרחא דציבורא.

בעל 'מחצית השקל' (או"ח, סי' רלה ס"ק ב) מציין ש"מנהג ותיקין עכשיו שמתפללין ערבית בחול אחר צאת הכוכבים, ובערב שבת מתפללין עם הציבור ביום". אך לא ברור מדבריו האם הוותיקין מתפללים במניין משל עצמם, או ביחיד. השל"ה, בעוסקו בזמן ספירת העומר, מתאר את המנהג המצוי בזמנו להתפלל מוקדם, שמהווה בעיה בעיקר מצד ספירת העומר. מאידך, הוא מתאר שיש המקפידים להתפלל מאוחר יותר, במניין:

בחוצה לארץ, במדינות פולין ופיהם [בוהמיה] וכל המלכות ובאשכנז שנוהגין להתפלל ערבית הן עוד היום גדול, מ"מ חדשים מקרוב באו ויש חברותה קדושה המתחברים להתפלל ערבית בשעתו, כמו שראיתי בעיר ואם בישראל בפרא"ג, אשרי מי שמתחבר להם, כי חביבה מצווה בשעתה. מ"מ אף לא אפשר בכל ימות השנה, ראוי למי שיש התעוררות בלבו להתחבר להם בימי הספירה, כי אז מצווה גוררת מצווה, ק"ש בזמנה וגם ספירת העומר בציבור.⁵

3 הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, D-Su1-64.

4 על כך ראו: יעקב כ"ץ, 'מעריב בזמנו ושלא בזמנו: דוגמא לזיקה בין מנהג, הלכה וחברה', ציון לה (תשל"ל), עמ' 35-60.

5 שני לוחות הברית, אמסטרדם תנ"ח, מסכת פסחים, קמג ע"ב.

זאת מימיו הן
הנה ונתנה לך
הן שנתה של אלה
מלך שנתה של אלה
לשנתה של אלה
הדושים שנתה של אלה
שנתה של אלה
שנתה של אלה

בינת דורות

'ממורבוך' - רשימת הנפטרים בקהילת גוישטט ע"ג ואלה שגרשם בשנת תצ"ו

כתבי הרבנות של הג"ר יהונתן אייבשיץ מק"ק אה"ו

חיבורו הראשון של רבנו ר' יונתן אייבשיץ, 'כרתי ופלתי', פורסם בשנת תקכ"ג, כשנה קודם עלותו לגנזי מרומים. ובכל זאת, שנים רבות קודם לכן כבר יצא שמו לשם ולתהלה כגדול דורו וכ"רבה דעמי" מדברנא דאומתיה הרב המאור הגדול הגאון אמיתי... (לשון אדוננו הגר"א באגרתו משנת תקט"ו, הנדפסת בספר לוחות עדות, אלטונה תקט"ו, דף עא ע"ב). "הגאון המפורסם פאר הדור הוא לכל חסידיו רשכבה"ג... מכל חכמי הדור מעולה, נר ישראל וקדושו... (הג"ר אריה ליב עפשטיין, הפרדס, דף ח' ע"א - משנת תקי"ט). אין פלא אפוא שקהילות רבות וחשובות ביקשו שיכהן כרבם, ולבסוף זכו שלוש קהילות אה"ו [=אלטונא, המבורג, ונזבק] שבצפון גרמניה, להרכיבו אלוף לראשם.

תולדות רבנו פורסמו בהרחבה בספר 'גדולת יהונתן' לרבי דוד צינץ¹ ובמקורות רבים אחרים. נביאם בקיצור נמרץ.

רבנו נולד בשנת תנ"ד לאביו רבי נתן נטע ולאמו בת רבי יהודה ליב צונץ בפינטשוב שבפולין. המשפחה נודעה כקשורה בשושלתה לאריז"ל ולבעל מגלה עמוקות. למד אצל בעל 'פנים מאירות'. לאחר נישואיו כיהן כר"מ ודרשן בפראג. בשנת תק"א נבחר לרבה של העיר מץ שבאלזס, בה כיהן כמעט עשור שנים. לאחר פטירתו של רבי יחזקאל קצינלפוגין בעל 'כנסת יחזקאל' שכהן כרב שלוש הקהילות אה"ו, בשנת תק"י, נבחר רבנו יהונתן על מקומו. זו נחשבה אז לאחת המשרות החשובות והמכובדות ביותר ביהדות אשכנז. על אף חשיבותה האזרחית של המבורג, הגדולה מבין שלוש הקהילות, אשר היתה מרכז כלכלי ופיננסי, היתה דווקא אלטונא המרכז התורני של אה"ו ומקום מושב אב בית הדין המשותף שלהן. בחמש שנותיו הראשונות שם התמודד רבנו עם המאבק נגדו, ואע"פ כן המשיך בהרבצת תורתו בשיעוריו ודרשותיו. ואף יסד 'קלויז' שהוא מעין כולל אברכים, בו ישבו בקביעות חמישה תלמידי חכמים נשואים שלימדו את קהל הלומדים והתפרנסו מקופה מיוחדת שהקים בעבורם. במשך זמן כהונתו שם קיבל הזמנות לכהן כרב של קהילות חשובות ביותר כמו קראקא, ניקלשבורג וכל מוראביה, אך הוא דחה אותן ונשאר באה"ו עד לפטירתו בכ"א אלול תקכ"ד. מורשתו התורנית הענקית המונה עשרות ספרים בכל מקצועות התורה שהניח אחריו, הולכת ונדפסת עד לימינו כשמדי פעם מתפרסמים דברים מתורתו הגנוזה בכת"י.

לפנינו שלושה כתבי רבנות. שניים מהם - הראשון והשלישי - פורסמו לראשונה בכתב העת הגרמני *Blaetter für jüdische Geschichte und Litteratur* שנה 4 (1904), עמ' 108-102,

תחת הכותרת: Rabbonusbrief des R. Eibesch Jonataütz, מן המקור שהיה ספון בארכיון ק"ק המבורג. הרב ד"ר מ' גרינוולד השלים בסוגריים את הקריאות המסופקות והוסיף הערות. כתב עת זה יצא לאור כתוספת ספרותית-תורנית לעיתון 'האיזדאליט' שיצא לאור במינץ על ידי הרב יהודה ליב [לאופולד] לוונשטיין, רבה של מוסבך.

בפרסום הנ"ל נפלו שגיאות רבות, ובעקבות כך תרנו אחר המקור, ויבוקש הדבר וימצא בפנקס אה"ו הנמצא כיום בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (1-AHW 4341674), בו נמצא כתב הרבנות הראשון (א) ולצידו כתב רבנות נוסף שנשלחה אליו מאת שלוש הקהילות (ב), שלא פורסם בכתב העת הנ"ל. אולם אין בו זכר למסמך השני שהתפרסם שם (ג), שהוא למעשה חוזה משפטי בנוגע לתנאים הכספיים המדוקדקים שמקבל האב"ד. לאמיתו של דבר לא ברור על מה הסתמך הייחוס לר"י אייבשיץ, שכן לא נזכר בו כל שם, לא של ר"י ולא כל שם אחר. אך למען לא יחסר המזג הצגנו גם אותו כפי שהתפרסם שם, עם הערות ותיקונים כנדרש.

כדרכם של כתבי רבנות, גם כתבי רבנות אלו עמוסים מתחילתם ועד סופם במליצות שמקורן בתנ"ך ובמאמרי חז"ל, וטרחנו לציין מקורות לחלק מהמליצות. לא ציינו לכולן, כי אין לדבר סוף ובמיוחד בכתב רבנות זה שמליצות ממקורות שונים משתלבות זו בזו, ואין הכוונה ברורה. באשר לעובדה שהמבורג ערכה כתב רבנות נפרד מאחיותיה אלטונה וואנדסבק, ניתן לשער כי הסיבה נעוצה בעובדה כי אלו השתיים היו באותן שנים תחת חסותו של מלך דנמרק, ואילו המבורג היתה עיר חופשית ועצמאית.

התודה לארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי ולמנהליו, על ידם המושטת תדיר לסיוע במאור פנים ועל הרשות לפרסם את כתב היד.

* * *

[א. העתק מאגרת רבנות ק"ק המבורג]

ב"ה

עשה לך רב וקנה לך חבר העיר

ידיד ה' ישכון לבטח חופף במשכנות מבטחים בחצר גינת הביתן

הרים עוקר גבוהות ועצמו[ת] וטוחנן זו בזו בסלע איתן

וירד מים אל ים במים רבי[ם] אדירי[ם] בעמקי מצולה צלול כהני תנאי במשנתן

נוגח רבי[ם] בכח קרן המשופר ויופי כראמים בקרנתן

תלמודו ערך בש"ס ופוסקי[ם] חפץ ה' חפצו למצוא בדותן

נגלה לו סתרי תורה וצופוני[ם] בשעה שהכהנים נכנסו לאכל בתרומתן

ה"ה גבר ענותן, נותן מלחמו לדלי תורה לשביעתן. כבוד הוד אדונינו מוריני

ורבינו מאור הגולה לו נאה תהלה הגאון הגדול המפורסם ריחו נודף כבושם נ"י ע"ה פ"ה² כמהור"ר יהונתן אב"ד ור"מ דק"ק מיץ נר"ו יאיר ויזרח זיו פארו כחתן. מאורו של לויתן. ידרוך על שחל ופתן.
ואף אנו נאמר תיכף לת"ח ברכה. ברכה דאדם עדיפא וברכת הנהנין שיש בה שם ומלכות רב פעלים מקבציאל קרא ה' בשם בצלאל. משפטו וצדקתו כהררי אל. למען יאריך ימים בקרב כל ישראל. שמורה וערוכה בשלשה שלומות ופדיות כי אלקי[ם] עשה היום ויפרו העם את יהונתן.

ר' יונתן אומר ראשון נאמר תחילה³ למקראי קודש הילולים הליל ושבח מגדול עוז לעמו העם שטו ולקטו גם בני אדם גם בני איש יחד עשיר ואביון דבר יו[ם] בימו יו[ם] יו[ם] ידרושון דרושים לכל חפציהם בדורשין תחילו[ת] קמפליגי למצוא כשחר נכון איש אשר רוח אלקי[ם] בו בחכמה ובתבונה לדעת את כל מלאכת עבודת הקודש לכל אשר צוה ה'. מי זה האיש ירא ה' יורנו בדרך יבחר את אשר ילך לפנינו ושפטינו ונלחם מלחמותינו של תורה, והללו בעלי אסופו[ת] ראשי קהלו[ת] נאספו וקבעו להם נציב אחד בחדש זיר⁴ לאילנא תקיפא ואשלי רברבי ליושב על המשפט ולגבורה משיבי מלחמה שעה. קולע אל השערה, והנה הגיע העת והעונה שהקרה לפנינו היום מקרה טהור יומא וטהור גברא. את כל העדה הקהילו בשמנה לחדש השני⁵ לעשות כדת היום בשלשה כיתות שאומרים קדוש וברוך הבא בשם ה'. הלא אנחנו מחצר הפנימית. שלשה טורי גזית. ראשון טור חושן משפט משפטי אמת קהל ק"ק אלטונה והמבורג יע"א. עם האלומות שלמות המחוברי[ם] בחירי ה' טור אבן העזר ומסילה. יחידי סגולה, ושניות מדברי סופרים טור יורה דיעה ישרה קהל ק"ק המבורג יע"א. ושלישית טור אורח חיים למוציא[ם] קהל ק"ק וואנזיבעק יע"א, נכנסו כת הראשונה לעזרה בפתקין שלהם וטרף בקלפי. וכמעשה הראשונה כך מעשה כת השניה והשלישית במקו[ם] שקידש הגורל בשעת עשייה ולקחה עלה עליו הגורל לה' ולא הגיעו לאהבתי כי ישמע מיד פתחו כולם בכבוד אכסניא של תורה טלו פתקים⁶ כבר קדשוהו שמים⁷, כל הון יקר נמצא עינינו ה"ה אדונינו מורינו ורבינו גאון ישראל נזר קודש ועטרה צבי תפארה יהונתן זה אב"ד ור"מ ודיין ומורה צדק ומשפט מכוון כסאו בשלשה קהלו[ת] הלזו לישוב על כסא הוראה ראש בית אב במדין הוא מורה גם הוא יורה ידין דיין דיין ובין נגע לנגע. יתיר יתיר באיסור והיתר, ושאל לו במשפט האורים ותומים תורה יבקשו מפיהו פי חכם חן ותהי[ה] המשרה על שכמו מהיו[ם]

2 נר ישראל עמוד הימיני פטיש החזק.

3 סנהדרין ג ע"ב: "רבי יונתן אומר, ראשון תחילה נאמר".

4 אייר.

5 אייר.

6 ע"פ סנהדרין יד ע"א, לענין גורל הלויים: "טלו פתקים" וכו'.

7 ע"פ ראש השנה כד ע"א: "אם לא נראה [החודש] בזמנו, אין מקדשין אותו שכבר קידשוהו שמים".

גאון פראנקפורט הנשכח: רבי אהרן פולד

וקשריו עם ה'חתם סופר'

נעוריו

חייו של רבי אהרן פולד¹ אחוזים ודבוקים היו בעיר מולדתו פראנקפורט דמיין בה חי כל חייו ובאדמתה נקבר. סיפר ה'חתם סופר' מזכרונות נעוריו בפפד"מ, היינו שנים ספורות לפני לידת רבי אהרן פולד, כשנראו שני יהודים בשוק משוחחים ביניהם, ניתן היה לכל אדם לגשת ולהאזין לשיחתם, כי לא היה ספק בכך שהיו מדברים בדברי תורה.² ועל כן ציין החת"ס כי "עיר מולדתנו ק"ק פראנקפורט דמיין... הקהלה הקדושה הזאת ישמרה הא-ל, אחת היא לאומתה, אין בכל העולם דוגמתה".³

אחת המשפחות החשובות והמיוחסות בקהילה קדושה זו היתה משפחת פולד,⁴ שאחד מפאריה היה רבי משה פולד, מתלמידי הנשר הגדול רבינו נתן אדלר,⁵ אשר שימש בתפקיד נאמן הקהילה בפפד"מ.⁶ רבי משה שקד על התורה יומם ולילה ונודע כבקי בש"ס ופוסקים וכמי

1 רישומים לתולדות רבי אהרן פולד נערכו על ידי רבי מרדכי הורוויץ, במבוא 'תולדות אהרן' לספרו של רבי אהרן פולד, בית אהרן, פפד"מ תר"ן (להלן: תולדות אהרן). מתוך כתבי ידו של רבי אהרן פולד שעמדו לנגד עינינו התבררו הרבה פרטים חדשים עליו ועל סביבתו שלא נזכרו אצל ר"מ הורוויץ. כאן נכתבו תולדותיו במידה רבה על פי כתבי ידו של ר"א פולד ומקורות נוספים. השתדלתי לקצר במקום שהארץ ר"מ הורוויץ, ולהאריך במקום שקיצר. הידיעות מתוך כתבי ידו נאספו על ידי ידידי הרה"ג רבי אריה פויכטונגר שליט"א, העוסק בפיענוח כתבי היד שלו והתקנתם לדפוס. בציטוטים שהבאתי מתוך כתבי ידו, במקום שנפל ספק בפיענוח מילים מסוימות, רשמתי אותן בתוך סוגריים מְזוּיָּים.

2 ר"י שווארץ, הליכות חנוך: כולל הליכות והלכות עובדות והנהגות שנשמעו מפי מרן חנוך דוב פדווא אב"ד לונדון, ברוקלין תשע"א, עמ' רמט. כך קיבל הרב פדווא ממהר"צ דושינסקי. בממורבוך של פראנקפורט, מספר הזכרונות לבית הכנסת החדש פה ק"ק פפד"מ, כת"י הספרייה הלאומית 4°1092 Ms. Heb. (להלן: ממורבוך דביהכ"נ החדש של פפד"מ) נזכרים אין מספר נשמות בני הקהילה תלמידי חכמים שעמלו בתורה יומם ולילה. רישומים כאלה בהיקף כזה אינם ידועים משום קהילה אחרת בעולם היהודי.

3 שו"ת חתם סופר, ח"ז, סי' ט.

4 תולדות אהרן, עמ' I.

5 לשון בנו רא"פ בשולי תירוץ שכתב בקונטרס בני אהרן, ח"א, כת"י פ"פ, Ms hebr oct 44 - Kuntres bene Aharon (להלן: כת"י בני אהרן, ח"א. מספרי העמודים מכוונים לעמודים בצילום הקובץ הדיגיטלי של ספריית פראנקפורט), עמ' 350: "אחר כך שמעתי דהתירוץ הנ"ל... אתאמר משמי' דגברא רבא, ומאן ניהו – הגאה"ג המפורסם כמה"ו נתן אדלר כץ וצ"ל, ותעלוז נפשי ותגלנה כליותי <שוכייתי> לדברי הגדול רבי' דאבא מרי וצללה"ה".

6 כך רשום על מצבתו ובממורבוך דביהכ"נ החדש של פפד"מ (ראה הערה הבאה), וכך כתב בנו רא"פ בחתימת הסכמתו לספרו של רל"ה לאווענשטיין על משלי, פפד"מ תקצ"ח, כפי שהובא ב'הקדמת המגיה' שערך רבי חיים מאיר הורוויץ בראש ספרו של רא"פ בית אהרן, פפד"מ תר"ן, עמ' XIII (להלן: הקדמת המגיה לבית

דו"ח על פטירת הרד"צ הופמן זצ"ל

עותק של דו"ח זה, נמצא תחוב בתוך ספר שהוצע למכירה פומבית, ולא ידוע על עותק נוסף ממנו. כמו"כ לא ידוע על עותק של הדו"ח הראשון הנזכר להלן ושהתפרסם כחודש קודם לכן, וחבל על הידיעות שהיו בהם שלא הגיעונו. (דו"חות אלו לא שולבו בדו"חות השנתיים של בית המדרש לרבנים).

בדו"ח זה ישנו מידע משלים ומפורט על הלווייתו ועל הרושם שעשתה פטירתו של הרד"צ בעולם היהודי בגרמניה כולה. כמו גם על ההכנות הראשונות להדפסת ספרו 'מלמד להועיל' ופרטים מתולדותיו.

נעשה נסיון לזהות את האישים המוזכרים בו, וניתנו עליהם פרטים בקיצור. בפרטים על תלמידי בית המדרש לרבנים נעזרנו בחוברת 'בית המדרש לרבנים בברלין 1873-1938, שחוברה ונערכה ע"י מ. אליאב וע. הילדסהיימר, מהדורה שניה תשס"א. ומכל מקום לא תמיד הזיהוי מוחלט וברור, נודה על כל עדכון והשלמת פרטים מאת המעיינים. הדו"ח התפרסם במקורו בגרמנית, ותורגם באדיבותו של הרב משה אריה גולדשמיט ממודיעין עילית.

סמינר הרבנים בברלין N. 24 Artilleriestrasse 31 N24] ארטילערישטראסה 31

המנהל פרופסור ד"ר דוד הופמן ז"ל
(מוה"ר דוד צבי בן מוהר"ר משה יהודה ושם אמו שרה)
נפטר י"ט מרחשון תרפ"ב (20 נובמבר 1921)

(דיווח משלים על כנסי הספד, נערך עבור הארכיון של סמינר הרבנים, נשלם ב-26 דצמבר 1921)

ההוספות האלה לדיווח שלנו שהתפרסם ב-30 בנובמבר הועברו אלינו, אנו מבקשים להודיע לנו ידיעות נוספות במיוחד הספרים שהתפרסמו בעיתונים.

ההנהלה של סמינר הרבנים

הרמן גומפרץ¹, יו"ר

בהלוויה השתתפו בין השאר: עו"ד ד"ר יצחק ברויאר, פפד"מ² (במקום אביו הרב ד"ר ש. ברויאר³); נוטריון ד"ר מרקוס כהן, בזל⁴ (בשליחות המרכז לקידום היהדות שומרי המצוות, שוויץ); הרב ד"ר ע. קרליבך, קלן⁵ (בשליחות קהל עדת ישראל והסמינר למורים); מורה לסמינר ד"ר סאלי גנס, ברלין; הרב המחוזי ד"ר דה-האס, אולדנבורג⁶; הרב ד"ר י. רוזנברג, ברלין; הרב ד"ר מ. שלזינגר, הלברשטט⁷; הרמן שטרוק, ברלין⁸ (בשליחות הפדרציה הציונית מזרחית); מ. ורטהיים, פולדה (במקום רב הקהילה); פרופ' פיילכנפלד, פירט (פירודא) Fürth i.B.⁹ (בשליחות בית הספר התיכוני).

ההספדים האלה התקיימו:

ע"י מרצים ומנהלים של סמינר הרבנים 18 בדצמבר בביהכ"נ של קהל עדת ישראל שהעמידה באדיבותה לצורך זה את ביהכ"נ. אחרי הפתיחה ע"י פרק תהלים, הספיד ד"ר י. וולגמוט באריכות. בהספדו הוא תיאר את חשיבותו של הרב הופמן ז"ל כבעל השקפה, איש מדע ואוטוריטה תלמודית לאור פעילותו וכתביו.

בשם תלמידיו בעבר נאם הרב ד"ר ליאופולד וורשנר¹⁰, ובשם התלמידים הנוכחים המועמד לרב, שאול מונק¹¹. לאחר זה אמר המרצה א. קפלן לאחר דברי פתיחה בלשון הקודש תפילת קל

- 1 ר' אלחנן גומפרץ, מרבני וראש הקהל של הקהילה החרדית בהמבורג. כיהן כיו"ר של ועד בית מדרש לרבנים בברלין משנת תרס"ב. נפטר בכ"ב בתמוז תרצ"ח. ראה עליו: י. אביעד, דיוקנאות, ירושלים תשכ"ב, עמ' 223-226; רב"ז יעקובזון, אשא דעי למרחוק, בני ברק תשכ"ז, עמ' שכא-שכה.
- 2 ר' יצחק ברויאר, הונגריה תרמ"ג - ירושלים תש"ו. ממייסדי אגודת ישראל.
- 3 ר' שלמה זלמן ברויאר, הונגריה תר"י - פרנקפורט דמיין תרפ"ו. רבה של עדת ישורון פפד"מ.
- 4 ר' מרדכי כהן, באזל תר"נ-תשי"ד. בנו של ר' אשר מיכאל כהן רבה של באזל.
- 5 ר' מנחם עמנואל קרליבך, ליבק תרל"ד - קלן תרפ"ח. למד בסמינר בשנים תרנ"ג-תרנ"ו. רב בממל ובקלן ומנהל הסמינר למורים שם. בזמן מלחמת העולם ה', היה רב צבאי באיזור הכיבוש הגרמני בפולין, במסגרתו הקים מחדש את מערכת בתי הספר היהודיים בוורשה, ופעל רבות למען יהודי פולין.
- 6 ראה: רב"ז יעקובזון, אשא דעי למרחוק, בני ברק תשכ"ז, עמ' נט.
- 7 ר' משה שלזינגר, רב הקלוזי בהלברשטט. (ראה בכרך זה, עמ' רמה, שירו של רדצ"ה לרגל נישואיו).
- 8 ר' הרמן (אהרן חיים) שטרוק, ברלין תרל"ו - חיפה תש"ד. צייר מפורסם. (צייר בין השאר פורטרט של רדצ"ה).
- 9 ר' אברהם אלפרד פיילכנפלד, שימש כמנהל בית הספר בפירט (פירודא) בין השנים תרס"א-תרפ"ג. הו"ל מהדורה גרמנית של זכרונות גליקל מהמלך (ברלין תרע"ג). בנו של ר' זאב וולף פיילכנפלד רבה של פוזן.
- 10 ר' יהודה(?) וורשנר. ביסלאו תרכ"ה - באד הומבורג תרצ"ג. למד בסמינר בשנים תרמ"ה - תר"נ. שימש כרב בבאד הומבורג שבמדינת הסן.
- 11 לבוב תרנ"ט - רעננה תשכ"ט. למד בסמינר בשנים תרע"ו-תרע"ז (כך לפי אליאב-הילדסהיימר הנז' במבוא למאמר זה, אולם לפי האמור כאן, הוא היה תלמיד הסמינר בעת פטירת רדצ"ה בשנת תרפ"ב). שימש כרב בקהילות שונות בחו"ל ובארץ ישראל.

ישיבת פראנקפורט בתקופת הדימדומים

הקדמת העורך

קהילות ישראל ברחבי אירופה חיו חיי תורה מלאים במשך דורות רבים אין ספור. הן עברו זעזועים רבים של גירושים ורדיפות דת, נישולים והמרות, ועם זאת רובן הוכיחו עצמן כשומרי תורה ומצוות איתנים ונחושים, כלשון הפסוק: ¹ "זדים הליצוני עד מאוד, מתורתך לא נטיתי".

המשבר הפנימי העצום שפקד את יהדות אירופה בעת החדשה, לא מכח כפיה דתית אכזרית מסוג האינקוויזיציה, היה תוצאה ישירה של התדרדרות פנימית בהשפעתה של התרבות המערבית על מעלותיה הטכנולוגיות ומגרעותיה המוסריות. באופן טבעי הקהילות הראשונות שנחשפו לפיתוייה העצומים של התרבות המערבית, היו בארצות המערב, בעיקר בצרפת ובגרמניה. כאן התקיימו הקהילות הראשונות שספגו את בליסטראות ההשכלה והרפורמה וסבלו את פגעי נטישת הדת וההתבוללות. קהילות ישראל במזרח אירופה עברו תהליך הרסני דומה, אבל בפיגור משמעותי, שהקביל לפיגור התרבותי והטכנולוגי הכללי של ארצות מזרח אירופה. על פי אומדנים כלליים היה מספר הנפגעים הרוחניים מכל התהליכים החברתיים והתרבותיים הללו, שווה פחות או יותר בכל ארצות אירופה, מזרח ומערב.

התוצאה העגומה הזו נראתה בעליל עוד לפני חורבן קהילות אירופה והשתקפה באופן מוחלט בעת הקמת מדינת ישראל, כאשר אחוז שומרי המצוות בקרב שרידי העם היהודי שנקבצו בה היה קטן ומצומק.

פראנקפורט שהיתה המרכז התורני החשוב ביותר בעולם היהודי ערב התפשטות ההשכלה (כהגדרת החת"ס: "אין בכל העולם דוגמתה"), כשבלב לבה פועלת ישיבה כבירה, איבדה בהדרגה את כוחה הגדול במהלך התקופה הנקראת בספירה האזרחית: 'המאה התשע עשרה', והגיעה כמעט עד שערי מוות רוחני אלמלא זכתה לפריחה חדשה בימי רש"ר הירש.

על צביונה הרוחני של פראנקפורט בתקופת הדימדומים הזו, ידוע לנו מעט מאוד, לכן יש בנותן ענין להביא מידע על מאמצי הישרדות לימוד התורה בעת ההיא, היא תקופת הרבנות של הגאון רבי שלמה זלמן טריר.

הימים ימי סערה ומבוכה, הנסיונות הרוחניים שפקדו את צעירי הדור ההוא בעיקר בערים הגדולות היו קשים ביותר, קשים בהרבה מניסיונות פגעי הטכנולוגיה בזמנינו. כמה קשה היה לצעירי ישראל לשמור על טהרת האמונה ולהתרחק מפיתויים קשים שאיימו בכל עבר והביאו את המוני בית ישראל על פתחו של המשבר הרוחני הגדול וחילון רוב העם היהודי.

אל השבר הזה התייחס החת"ס, בעצמו יליד פראנקפורט, בהצביעו על דברי התוכחה של משה רבינו בפרשת 'האזינו': "חדשים מקרוב באו לא שערום אבותיכם", וכן כתב: "האבות דואגים ופוחדים שלא יתקלקלו בניהם אחריהם בקלקול הדורות, אך כל זה בהדרגה, אבל שיפלו מאיגרא רמה לבירא עמיקתא,

כאשר אנו רואים שיהיה האב צדיק תמים מדקדק על איסור קל וזריו במצות, ויעמדו בניו אחריו פוקרים וכופרים – זה 'חדשים מקרוב' אשר 'לא שערום אבותיכם', לא עמדו שערותיהם לדאג על זה שמא יהיו בניהם כך וכך, כי למדרגה שפלה כזו לא עלתה במחשבתם. ואילו היה בין האב הצדיק לבן הרשע הזה איזה דורות ביניהם, והיו יורדים בהדרגה אחת לאחת, לא היה זה חָדוּשׁ כל כך, אך החדשים מקרוב באו בלי הפסק כלל בין הצדיק הגדול לרשע העריץ, וזה 'לא שערום אבותיכם'.²

דברים מזועזעים אלה כתב החת"ס בשנת תקס"ח. שלוש שנים לאחר מכן נולד אברהם ב"ר יהודה ווייל, ביום ט"ז באייר תקע"א, בשירהופן, כפר קטן בעלזאס צפונית לשטראסבורג. הוריו תמימי דרך דוברי יידיש-דייטש ככל יהודי עלזאס באותם ימים, קיוו לגדלו לתורה ושלחווה לישיבות הקטנות הקרובות אליהם. בשנת תקפ"ו המשיך הנער את דרכו לישיבת פראנקפורט בה קיווה להתעלות בתורה. בזכרונותיו סיפר על הרבנים אצלם למד וגם על הפיתויים שארבו לו מכל עבר, על המטיפים הרפורמים, הספרות הזרה והמסוכנת, הנסיונות והנפילות.

אחר חמש שנות מאמצים להחזיק מעמד, נטש את דרך התורה, וחיפש דרכים זרות ומוזרות. נפשו הסוערת לא מצאה מנוח במשך שנות חייו הארוכות, בהן החליף כמה פעמים את השקפותיו הדתיות והחברתיות, לרפורמיות, נוצריות, אתיאטיסטיות, פנתיאיטיסטיות, סוציאליסטיות, שלאחריהן חיפש דרך מעוותת חזרה ליהדות.

הוא שינה את שמו לאלכסנדר ווייל וחי רוב ימיו בצרפת כעתונאי וסופר ופירסם בה ספרים שונים בגרמנית ובצרפתית. שבוע לפני יום הולדתו ה-88 ביום ח' באייר תרנ"ט באו חייו המיוסרים אל קצם, והובא לקבר ישראל בפאריס.

לעת זקנותו פירסם בצרפתית ספר עב כרס של זכרונות נעוריו בשם 'נעוריי',³ ובו תיאורים נדירים של החיים היהודיים בגטו פראנקפורט, עם תשומת לב מיוחדת לרבותיו רבני הישיבה. למרות התרחקותו הוא לא הסתיר את הערצתו לגדולי פראנקפורט ולאורחות חייהם של בני הקהילה המפורסמת הזו.

מצד אחד יש בזכרונותיו געגועים לחיים היהודיים הישרים הללו, אך מצד שני המחבר כבר איבד את המסננת הרוחנית ולצד התיאורים המרהיבים הרחיב דברים בסיפורים עלובים שלא ראויים לציטוט בספר יהודי.

פה אספנו את חלקי הספר האיכותיים שמעניקים לנו את המידע היחודי על ישיבת פראנקפורט המצומקת ועל החיים היהודיים שעדיין תססו סביבה, כפי שהוא ראה והציג אותם שנים רבות אחרי שנטש אותם, בבחינת 'מלאך רע עונה אמן בעל כרחו'. הבאנו אותם בתרגום לעברית מתוך החיבור המקורי שלו בצרפתית, קטעים מסויימים בתרגום חופשי.⁴ היות ודבריו על הישיבה וחייו הרוח בפראנקפורט מפוזרים במקומות שונים בספר, חלקם בעירבוביה של ממש, סידרנו אותם לפי ההקשר הפנימי שלהם והוספנו להם כותרות.

בנימין שלמה המבורגר

2 חת"ס עה"ת, דברים, עמ' קלד-קלה.

3 Ma jeunesse, oeuvres complètes, Alexandre Weill, Paris 1888

4 וכאן המקום להודות לדי"ן הר"ג ר' יהודה מנחם שטראוס שליט"א על הערותיו המחכימות.

בדרך לפראנקפורט

בהיותי בקהילת מיץ שאלה אותי אשה יהודיה: "לאן אתה מתכוונן ללכת?"

"לוורדן, לנאנסי, לפאריס", ענית.

"לא, ילדי", היא אמרה לי. "אל תמשיך לצרפת. בפאריס הם יהפכו אותך לזמר, לבנקאי. מכיוון שאתה כבר יודע עברית, נסה לנסוע לגרמניה, לפראנקפורט, שם יש הרבה יהודים וישיבה גדולה בחינם".

בקהילת נאנסי אישה זקנה מסרה לי את שמותיהם וכתובותיהם של היהודים המקומיים העשירים והנדיבים ביותר. החלטתי אפוא להתייצב לפני רב הקהילה, ולעמוד למבחן. הוא הקדיש לי זמן קצר. "מעל הכל, בני", אמר לי, "יש להבטיח את ארוחותיך (אכילת ימים)", ואני יודע מהניסיון שאי אפשר למצאם בנאנסי. זה נמצא רק במיינץ ובפראנקפורט, שם יש ליהודים ישיבות משלהם. כאן העשירים לא רוצים לגדל תלמידי חכמים".

בישיבת מארמוטייה⁵ התעמקנו במשך חודש בקטע גמרא אחד. על אף המוניטין הרבים של הרב החדש שלי,⁶ הייתי מעדיף את פראנקפורט. אמרתי לעצמי, לאחר שישה חודשים או מאוחר יותר, לא משנה מה יקרה, אני אלך לפראנקפורט.

איש אחד חקר אותי על ההורים שלי ועל התוכניות שלי. "למה אתה נוסע לפראנקפורט ולא למקום אחר?", הוא שאל אותי. השבתי לו: "בגלל לימודי הישיבה שניתנים ללא תשלום". והוא בשלו: "אני מעדיף לראות אותך הולך לאוניברסיטה, ללמוד יוונית ולאטינית".

שלושה ראשי הישיבה

הגעתי לפראנקפורט. באותה תקופה היו בה שלוש ישיבות. הראשונה נוהלה בידי המרא דאתרא רבי זלמן טריר.⁷ היה קשה ביותר להתקבל בה.

לצדה, הישיבה השניה, ה'קלוז', בראשותו של רבי יעקב פוזן.⁸ זה היה בית מדרשם של הצדיקים, שהצטיינו יותר באדיקות מאשר ברמת הלימוד.

המקום השלישי היה ביתו של מרביץ תורה צעיר, רבי אהרן פולד, גבר יפה תואר, תלמיד חכם גדול, שנשא יורשת עשירה והיה הולך כל יום אל בית הבורסה. אצלו למדה קבוצת תלמידים שעתיים לפני לכתו לבורסה, היה לומד אתם את הגמרא על דרך הפשט, בלי מסקנת ההלכה, אלא בהבנת הרקע המציאותי של ימי חז"ל. תוך שעתיים התקדם בהסברת הפשט כדי

5. Marmoutier

6 רבי יעקב האגנאואר.

7 רבי שלמה זלמן טריר (תק"ח-ת"ר). אב"ד פפד"מ אחר פטירת רבי צבי הירש הלוי הורוויץ בעל 'מחנה לוי' בשנת תקע"ז, בן ה'הפלאה'. אביו רבי אברהם הכהן טריר היה דיין בפפד"מ.

8 רבי יעקב פוזן (תקל"ב-תר"ט), דיין ור"מ בפפד"מ. אביו רבי אברהם יקותיאל זלמן פונא היה אב"ד פרידברג.

הרב בנימין שלמה המבורגר
י"ר מכון מורשת אשכנז, בני ברק

רבי יואל הירשברגר וזכרונו מ'קהל עדת ישורון' בקארלסרוה

רבי יואל הירשברגר

תולדותיו

אישיות מיוחדת ונדירה היתה לו לרבי יואל הירשברגר, היכולה לשמש כמקור השראה למסירות נפש אמיתית לשמירת התורה וללימודה בהתמדה רבה בתנאי חיים קשים ביותר. רבי יואל נולד בי"ד בשבט שנת תרפ"ה. אביו ר' שמשון אריה הירשברגר, היה יליד אוברלאורינגן, קהילה קטנה בפראנקוניה התחתית (דרום גרמניה) שהקפידה על מסורת אבות ודקדוקיה. אמו מרת שינדל חיה לבית פלהיימר מפירודא (פירט) היתה בת למשפחת פרנקל-פלהיימר המפורסמת, צאצאים ישירים של אחד מגדולי מרביצי התורה בדורו, רבינו יששכר בערמן הלוי פרנקל בעל 'מטה יששכר' ראש ישיבת פירודא ואב"ד בכמה קהילות בדרום גרמניה.¹

1 את תולדותיו כתבתי במבוא לספר מטה יששכר, מהד' נתניה תשמ"ה, ונדפסו שוב עם תוספות בספרי הישיבה הרמה בפירודא, בני ברק תש"ע, ח"א.

זכרונותיו מקארלסרוה

רבי יואל שניחן בזכרון מעולה ביותר היה מרבה לספר על נעוריו וקהילת מולדתו קארלסרוה. היו דברים שהיה חוזר עליהם כפעם בפעם והיו אחרים שהזכירם רק פעמים בודדות או נדירות. בפרק שלפנינו נביא את הדברים שהשכלנו לרשום מפיו, מהם שנאמרו במשך השנים לחתנו הרב בנימין שלמה המבורגר, והרבה מהם שנאמרו בערוב ימיו לנכדו הרב משה המבורגר. בעיקר נרשמו פה מנהגי קהילתו, כי החשיב אותם מאוד, כנובעים מגדולי עולם וחכמי אשכנז לדורותיהם. ברוח זו התבטא באחד ממכתביו לחתנו, על מנהג מסוים שלא היה מקובל אצל אבותיו, שאותו מנהג הוא: "לא כארץ מולדתי, דרום אשכנז, שהוא עיקר מנהג אשכנז". הדברים הובאו פה לא לפי סדר אמירתם, שכן נאמרו בתקופות שונות, אלא לפי סדר עניינם.

'קהל עדת ישורון'

נולדתי בעיר קארלסרוה שבדרום מערב גרמניה. בעירנו היתה קהילה חרדית נפרדת 'קהל עדת ישורון',¹ עליה נמנו כשמונים משפחות חרדיות. בקהילתנו שמרו על מסורת אשכנז וטיפחו אותה. משפחתנו השתייכה לקהילה זו, וזוכר אני אותה היטב. בתור ילדים היינו בטוחים שבית הכנסת של קהילתינו הוא הבנין המפואר ביותר בעולם. לא העלנו בדעתנו שיש אי שם בנין נאה יותר. ארון הקודש היה מהודר מאוד, בנוי בסגנון ארון הקודש של 'קהל עדת ישורון' בפראנקפורט. לצד ארון הקודש ניצב ארון קטן בו אוכסן ספר האפטרטא שהיה ספר גלול מקלף.

פנים בית הכנסת של 'קהל עדת ישורון' בקארלסרוה

1 על הקמת הקהילה הנפרדת בקארלסרוה, ראה במאמרו של חתן בתו ר"ש מאיר, 'זיחי יוסף – תולדות חייו של הרב יוסף הכהן אלטמן וז"ל', ירושתנו, ספר ראשון תשס"ז, עמ' רעב-רפב. פרטים נוספים יש אצל יוסף ולק (עורך), פנקס הקהילות: גרמניה וירטמברג-הוהנצולרן-באדן, ירושלים תשמ"ז, עמ' 448.

והמה בכתובים

נוסחי התלמוד של אשכנז לעומת ספרד - הילכו שניים יחדיו?

אבקש להעיר ולדון על מספר הנחות יסוד המופיעות במאמרו של הרב אהרן גבאי, יחס הרא"ש לנוסח התלמוד של 'ספרי ספרד', ירושתנו כרך יא עמ' רפז ואילך.

אלה הן בקצרה הנחות היסוד שלדעתי חשוב לדון בהן:

א. שינויי הנוסח מקורם בטעות סופרים, וממילא לא שייך לקבל את השינויים כשתי מסורות מבוססות.

ב. השינויים התהוו רק על אדמת ספרד ואשכנז, ולא קודם לכן בישיבות הגאונים (הכותב עצמו פקפק מעט בהנחה זו והודה שמקור השינויים קדום, אך במאמר הוא לא נצמד לקו זה).

ג. אחד משני הנוסחים, האשכנזי או הספרדי, אמור להיות הנוסח הנכון והמקורי, ואילו השני הוא הנוסח המוטעה. הוא לא שוקל את האפשרות שחלק מן הסוגיה עדיף בנוסח האשכנזי, ואילו חלק אחר עדיף בנוסח הספרדי.

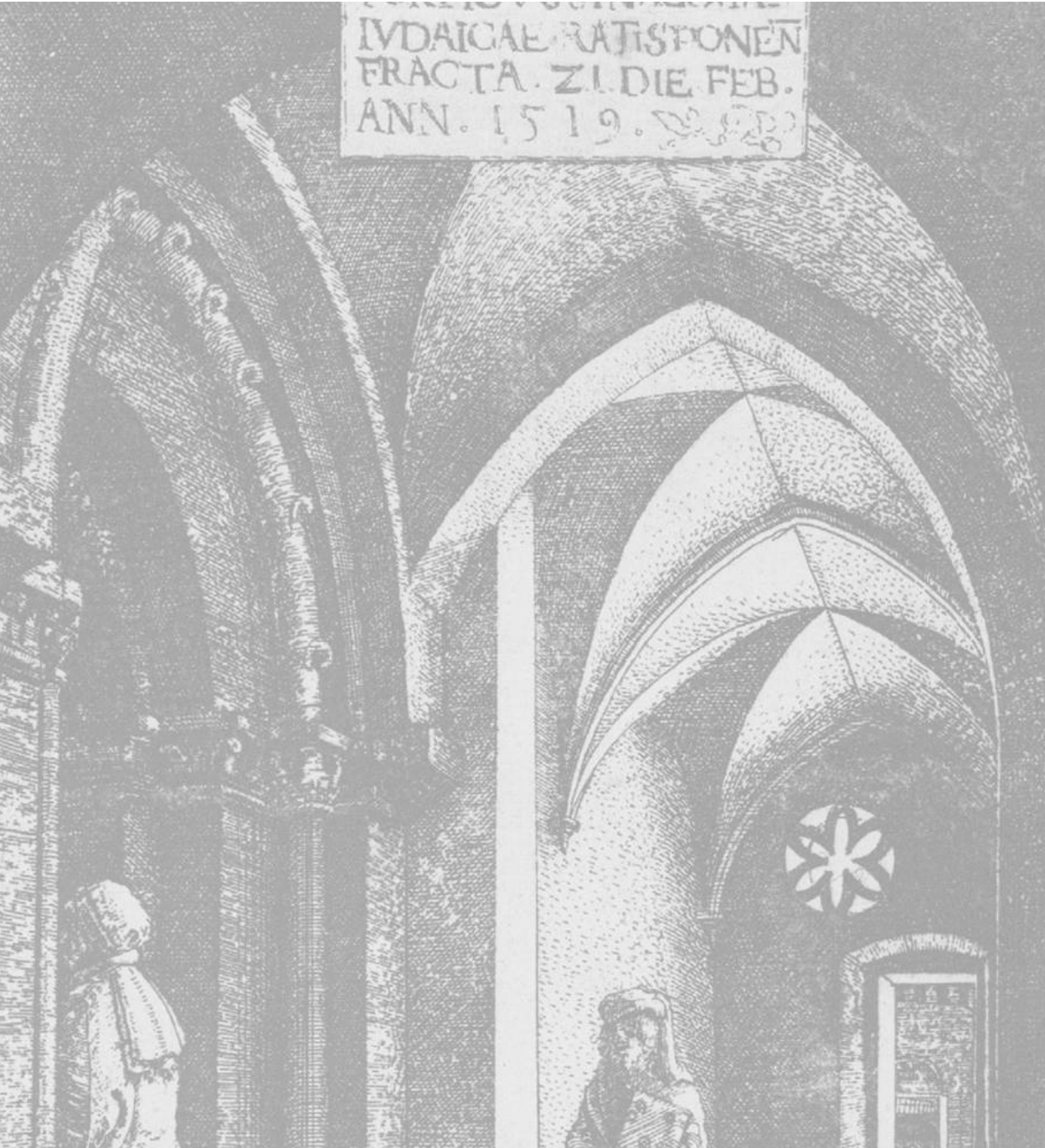
ד. כביכול הרא"ש ערך מחקר מתוך מטרה לקבוע איזה מהנוסחים הוא המקורי.

ה. כמו כן, הכותב מתעלם לחלוטין מחכמים נוספים שהתייחסו לנושא.

מפתיחת המאמר ניתן להתרשם כי כל שינוי נוסח בתלמוד מקורו בטעות שהתרחשה במקום בלתי ידוע, והיא זו שגרמה להיווצרות השינוי. זאת הנחה שטחית ולא מדויקת (ואף הכותב הודה בזה בסעיף ד', אלא שלא השאיר את הדברים למסקנה). לכן ראיתי צורך להבהיר את הדברים ולדבר על נקודות שלא נידונו מספיק ולא חודדו והורחבו ועיקר עניינם בא ברמיזה, ובאתי להבהיר נקודות חשובות אלו במעט הרחבה.

קודם יש להבדיל בין חילופי גרסה לחילופי נוסח. אפתח בזה האחרון. חילופי נוסח התהוו רק לאחר שהתלמוד עבר משינון על פה לכתב, והם נוצרו בגלל העתקות מהמקור להעתק. כמה סיבות יש לחילופים, ואמנה חלק מהם: טעות סופר - הסופר טעה והעתיק בשגגה (טעויות מכל סוג, כולל החלפת אותיות דומות מבחינה גרפית, או החלפת שתי אותיות באות אחת אחרת); גליונות שחדרו פנימה לתוך גוף הטקסט (גליונות כאלו יותר יהיו מצויות בכתביהם של תלמידים); השלמת קרע באמצעות השערה (נדיר, ישנו בכת"י תימני על זבחים); טעות הדומות (מצוי פחות אצל כתבי יד ששימשו תלמידי חכמים); הגהה מסברה (מצוי בעיקר באזור בו פעלו למדנים).

לעומת זאת, חילופי גרסה נוצרו בזמן בו התלמוד עדיין עבר על פה, כנראה בישיבות הגאונים ואף קודם לכן. שינויים אלו מתבטאים בדרך הרצאה שונה של אותו התוכן, ותוכנם מעיד עליהם שמקורם בטעויות שנפלו דווקא אצל מעבירי שמועה מאחד לשני, ולא בטעויות סופר. יוצא שמקורם של שינויי גרסה' (להבדיל משינויי נוסח) הוא בתקופות רחוקות, בהן עבר עדיין התלמוד על פה מרב לתלמיד. ככל שמדובר בשינויים כאלה, קשה לנסות כלומדים להכריע עם מי הצדק, באשר השינוי משקף מסורות של בתי מדרש שונים.

IVDAICAE RAJISTONEN
FRACTA. ZI DIE FEB.
ANN. 1519.

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י וחז"ל

לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשפ"ג

מתפללים בכניסתם לבית הכנסת העתיק ברגנסבורג - ציור משנת רע"ט

לוח מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז לשנת תשפ"ג

תשרי

ערב ראש השנה

מחליפים את הפרוכת, המעילים, כסויי עמוד החזן והבימה, בכיסויים לבנים, ומשאירים אותם עד אחרי יום הכפורים. בדרורות האחרונים נהגו לכסות גם את עמודי המתפללים במפות לבנות.

גירסאות התפילה

בתפילות ראש השנה כופלים 'לעילא ולעילא' רק בקדישים שנתקנו לאמירת הש"ץ, והיינו: בערבית לפני תפילת העמידה ולאחריה; בשחרית – לפני 'ברכו' ולאחר חזרת הש"ץ; לאחר קריאת התורה; במוסף לפני תפילת העמידה ולאחר חזרת הש"ץ. אך בקדישי מנחה של ש"ץ וכן בכל קדישי יתום אין כופלים. בשאר ימי התשובה, מלבד יום הכפורים, אין כופלים 'לעילא' כלל.

להלן גירסאות התפלה בכל עשרת ימי תשובה:

וּכְתוּב לְחַיִּים טוֹבִים בְּנֵי בְרִיתְךָ (בלא המלה 'כל').

בְּסֵפֶר חַיִּים וְכוּלֵיהּ לְפָנֶיךָ אָנוּ (ולא אנחנו) וְכָל עַמְּךָ בֵּית יִשְׂרָאֵל לְחַיִּים וְשְׁלוֹם (בלא המלה 'טובים'). סיום העמידה: עוֹשֶׂה הַשְּׁלוֹם, במקום 'המברך את עמו ישראל בשלום'.

בסוף קדיש ובסוף העמידה אומרים את הנוסח הרגיל: עוֹשֶׂה שְׁלוֹם (בלא הוספת ה"א הידיעה – 'השלום').

אָבִינוּ מְלַכְנוּ פְּלֵה דְבָר וְחָרַב וְרָעַב וּשְׁבִי וּמִשְׁחִית וּמַגְפָּה מִבְּנֵי בְרִיתְךָ.

אָבִינוּ מְלַכְנוּ כְּתַבְנוּ בְּסֵפֶר מְחִילָה וּסְלִיחָה (ולא 'סליחה ומחילה').

להלן גירסאות התפלה בימים הנוראים:

וְאֵז צְדִיקִים יִרְאוּ וַיִּשְׁמְחוּ (ולא 'ובכן צדיקים').

וּנְאֻמֵּךְ וַיִּגְבַּהּ ה' כַּךְ-אוֹת בְּמִשְׁפָּט (ולא 'פְּכָתוֹב וַיִּגְבַּה').

וְדַבַּרְךָ מְלַכְנוּ אָמֵת (ולא 'ודברך אמת').

בתחילת הקדושה אחר כל סילוק: פְּכָתוֹב וְקָרָא זֶה אֶל זֶה (בלא 'על יד נביאך').

במוסף ב'ומפני חטאינו': שְׁנִשְׁתַּלְחָה (ולא 'השלוחה').

וְהַעֲרַב לְפָנֶיךָ עֲתִירְתָּנוּ (ולא 'ותערב עליך').

הַשֵּׁב שְׁכִינְתְּךָ לְצִיּוֹן עִירְךָ (ולא בהשמטת המילה 'עירך').

הוספות ופיוטים

בכל עשרת ימי התשובה בחזרת הש"ץ אין הקהל אומר 'זכרנו', 'מי כמוך', 'וכתוב', אך הקהל עונה: 'אמן' על אמירת 'וכתוב לחיים טובים בני בריתך', וכן הקהל מקדים לומר 'בספר חיים לפני הש"ץ'.

בימים הנוראים אומרים את הפיוטים אשר במחזורי אשכנז המובהקים, לפי מנהג פפד"מ ובנותיה, ואין מדלגים בהם, לא בברכות קריאת שמע ולא בתפילות העמידה. הפיוטים של ראש השנה כמעט כולם שוים במחזורי אשכנז ופולין-ליטא.

חלקי הפיוטים נאמרים בדרך כלל לפי ההנחיות המצוינות במחזור. מה שמצוין בו לאמירת חזן, נאמר על ידי החזן בקול רם, ומה שמצוין בו לאמירת הקהל, נאמר על ידי הקהל. לעתים, חזן אומר את חלקו הראשון של החרוז, וקהל עונה את חלקו השני. מקפידים על כך בפיוטים 'וכל מאמינים', 'אדירי